शुभाशंसा

प्रसादतो भारति ! भारतं तव स्वतन्त्रताम्प्राप्य समेधते निजाम् ।
पुना रसज्ञासु निपिच्यतां सुधा यया बुधाः स्युर्विविधाबुधा अपि ।
ऋजावुपेते किल पाणिनीयके 'प्रबोधचन्द्रे' सुरगीर्नभस्तले ।
विभीपिका व्याकृतिजा लयं व्रजेत्समाजतः संस्कृतसेविनां द्रुतम् ॥
भवन्तु वल्मीकभवा महर्पयो गिरश्च कल्याणकरीः किरन्तु ते ।
यथा शरै रामधनुर्विनिर्गतैः शिरांसि भूमौ विलुठन्तु रक्षसाम् ॥
पुनश्च पुत्राः पितृशासने स्थिरास्तृणाय मत्वा निजसौख्य-सम्पदः ।
जिगीपया यान्तु विदेशमम्भसां निधिं च मथ्नन्तु बलैर्महोर्जितैः ॥
पुनः शबर्य्यस्तु जनेन मानिता लभेत गृध्रोऽपि निवाप-सत्क्रियाम् ।
न ना निपादोऽपि विपादमुद्वहेत्तिरस्कृतः किन्तु पुरस्कृतो भवेत् ॥
भवन्तु मित्राणि न केवलं नराः खवानरा अप्यनुकूलचारिणः ।
यथा पुनर्भारतमाशु विस्तृतं विशालता-गौरवमानयेन्निजम् ॥
ध्वजः स सर्वत्र समुद्धुतो भवेन्महीतले भारतभूमिजन्मनाम् ।
अशोकचक्राङ्कित आहतो भटैस्त्रिरागभृत् सत्त्वरजस्तमोमयः ॥
सहस्रशः सन्तु विशालबुद्धयो विवेकिनः सत्यवतीसुतादयः ।
यदीयवाग्वीर्य्यनवीकृता नरा भवन्तु सर्वे दृढकर्मयोगिनः ॥
पुनः कलं कूजतु कालिदासवाग् वदेद्विशदानि च बाणवाणिका ।
दलन्तु भूयो भवभूतिभापितानुभावभून्ना हृदयानि भूभुजाम् ॥

पुनर्गृहं स्वर्गसमानतां व्रजेत् प्रवर्द्धतां बन्धुषु हार्दमच्छलम् ।
समादरः स्याद्रुचिरः कुलस्त्रिया विनाशमभ्येतु कलेर्विडम्बनम् ॥
न मानभङ्गः पुरुषस्य जातुचिन्न धर्षणं स्यान्महिलाकुलस्य नः ।
न कोऽपि विक्षेप्तुमलं बलाधिकः प्रसह्य संरोपकषायितां दृशम् ॥
भवन्तु भूयो वृषभा धुरन्धराः प्रमोदमेदस्वि च दोग्धृ धेनुकम् ।
निकामवृष्टिः फलिनी कृषिस्तथा समृध्यतात्तत्फलभोगयोग्यता ॥
विलोपमायातु विभेदबुद्धिता सदैक्यबुद्धिः प्रसरेत्परस्परम् ।
इसायिनः पारसिका मुहम्मदा वयञ्च विन्देम सुबन्धुतां यतः ॥
बुधाः पुनर्न्याय्यविधानवेदिनो भजन्तु नेतृत्वमलुब्धदाम्भिकम् ।
परस्परं सञ्जहतो दलादलं महात्मगान्धिव्रतमाचरन्तु ते ॥
स्वयं प्रदुग्धां गुरुमण्डली धियं स्वशिष्यवत्सोत्सुकतामुपागता ।
भवन्तु शिष्या गुरुसेविनः सदा सदाग्रहा भारतसंस्कृतिप्रियाः ॥
अधीत्य विद्या विविधाः सुशिक्षिता उपात्तबुद्धीन्द्रियकर्मकौशलाः ।
स्वतन्त्रतां रक्षितुमुद्यता निजां बहिर्विदेशे विहरन्तु निर्भयाः ॥
परोपकारैकपरायणाः परात्परे निमग्नाश्च भवन्तु लिङ्गिनः ।
तदुद्यमाद्गान्धिनयः समोदयः स्वराज्यगोप्ता प्रसरेन्महीतले ॥
मधु क्षरन्त्वः प्रवहन्तु सिन्धवः प्रजायतां नो मधुमान् वनस्पतिः ।
पुरेव भूयान्मधुमच्च पार्थिवं रजः परानन्दरसज्ञताऽस्तु नः ॥
पुनश्च कण्वादिमहर्षयो मुदा दिशश्चरेयुर्नृ विशुद्धिवाञ्छया ।
जगद्गुरुत्वं महितं महीतले समेधतां नः सफलं पुरातनम् ॥
असत्पथात् सत्पथमानयेद्विभुस्तमस्ततेर्ज्योतिरुपानयेच्च नः ।
वरेण्यभर्गः सवितुस्स नो धियः प्रचोदयात्कर्मणि भूर्भुवः स्वरोम् ॥

ॐ श्रीकृष्णः शरणम्मम

पाणिनीयप्रबोधे

तिङन्तप्रकरणम्

* मङ्गलाशंसा *

नौरोजी-लोकमान्यप्रभृतिनरवरैर्गान्धि-बोसादिभिस्तैः,
कांग्रेसान्दोलनेन ध्रुवमधिगमिते भारतीये स्वराज्ये।
श्रीगोपालप्रबन्धः सरलसुरगिरा मालवीयेन दिष्टः,
सम्पूर्णानन्द-शिष्टश्चिरमिह जयतात् पाणिनीयप्रबोधः॥

तिङ् अन्ते येषां तानि तिङन्तानि, तेषां प्रकरणम् तिङन्तप्रकरणम्। तिङन्तम्, आख्यातम्, क्रियापदञ्चेति पर्यायशब्दाः। तिपः 'ति' इत्यत आरभ्य महिङः 'ङ्' पर्यन्ताः 'तिङ्'-प्रत्यया अष्टादशाग्रे वक्ष्यन्ते। इमे धातुभ्यः परे प्रयुज्यन्ते। धातवो हि पाणिनिमहर्षिणा धातुगणे पठिताः। कियन्तः सौत्राः कियन्तः पारिभाषिकाश्च तेनैव सूचिताः सन्ति। तत्र प्रायेण सहस्रद्वय- (२०००) संख्यका गणधातवो भवन्ति। सौत्राणां पारिभाषिकाणां (नामादिधातूनां) च सङ्कलनया असंख्या धातवो भवितुमर्हन्ति। ते च परस्मैपदिन आत्मनेपदिन उभयपदिन इति

त्रिविधाः सन्ति । तेष्वपि सेट्, अनिट्, वेट् इति त्रयो भेदा भवन्ति । तेषां सर्वेषामपि दश प्रकरणानि सन्ति । तथाहि--

"भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च ।
तुदुधादी तनुक्रयादी चुरादिश्चेति धातवः ॥"

इत्येते दशविधा धातवः पाणिनिना गणभेदेन धातुपाठप्रकरणे पठिताः । तत्रासति विशेषे सर्वधातुभ्यः शब्विकरणं जायते । [प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये पतितं विकरणमुच्यते] अदादिभ्यः तस्य लुक्, जुहोत्यादिभ्यः तस्य श्लुः, अग्रिमेषु गणेषु तद्बाधकानि श्यन्-प्रभृतीनि विकरणानि जायन्ते । तद्यथा–दिवादिभ्यः श्यन्, स्वादिभ्यः श्नुः, तुदादिभ्यः शः, रुधादिभ्यः श्नम्, तनादिकृञ्भ्य उः, क्रयादिभ्यः श्ना इति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे णिचि कृते सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२ इति सूत्रबलाद् णिजन्त-पारिभाषिक-धातुतया शबेव भवति । सनाद्याश्च प्रत्ययाः--

सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा
यगायेयङ्णिङश्चेति द्वादशामी सनादयः ।

इति द्वादश प्रत्ययाः सन्ति । यन्नाम्ना सन्नन्त-यङन्तादिप्रकरणानि भवन्ति । इत्येवं विकरणभेदेन भूप्रभृतीनां गणविशेष-धातूनां *सार्वधातुकप्रत्ययेषु रूपभेदा भवन्ति । आर्द्धधातुकप्रत्ययेषु तु सर्वगणीयानामपि धातूनां गणभेदप्रयुक्तं न किमपि कार्यं जायते । प्रत्युत, सेडनिड्वेट्त्व-

---

* सर्वेभ्यो धातुभ्यः सर्वेषु च लकारेषु प्राप्तियोग्यतया सार्वधातुक इति । अर्द्धेभ्यः प्रायो धातुभ्योऽर्द्धेष्वेव लकारेषु जायन्त इत्यार्द्धधातुक इत्यन्वर्थता तयोः ।

प्रयुक्ता एव रूपभेदा भवन्ति। धातूनां सेडनिड्वेट्त्वसूचकानि पद्यानि सूत्राणि च यथावसरमग्रे समागमिष्यन्ति। धातुभ्यः प्रयुज्यमानाः तिङ्प्रत्ययाः तिङन्तपदानि आख्यातानि निर्मान्ति। ते च परस्मैपदिनो यथा--

	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमपुरुषे-	तिप्	तस्	झि
मध्यमपुरुषे-	सिप्	थस्	थ
उत्तमपुरुषे-	मिप्	वस्	मस्

आत्मनेपदिनो यथा--

	एकवचनम्	द्विवचनम्	वहुवचनम्
प्रथमपुरुषे-	त	आताम्	झ
मध्यमपुरुषे-	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमपुरुषे-	इड्	वहि	महिङ्

एष्वादौ 'ति' शब्दोऽन्ते च 'ङ्' शब्दो विद्यतेऽतश्च प्रत्याहारबुद्ध्यैषां 'तिङ्' संज्ञाऽस्ति।

इह परस्मैपदिनो नव (९) आत्मनेपदिनश्च नव (९) इति मिलित्वा अष्टादश 'तिङ्-प्रत्ययाः सन्ति। ते च कालादि-बोधक-लडादि-दशलकार-भेदेन प्रत्येकं नवति- (९०) संख्यका भवन्तो मिलित्वोभयपदिषु धातुषु (१८०) अशीत्युत्तरशतसंख्यकाः सम्पद्यन्ते। तेषां प्रत्ययानां योगेन तादृशधातूनां तावन्ति रूपाणि भवन्ति। तत्रापि विकल्पभेदतस्तु शतद्वयादप्यधिकानि रूपाणि एकस्यैव धातोर्जायन्ते। इत्येवमेकस्यापि धातोः शबादिविकरणभेदेन णिजादिप्रत्ययभेदेन, कर्तृकर्मादिवाच्यभेदेन कोटिसंख्यकानि रूपाणि भवितुमर्हन्ति।

तत्र दशलकाराः--*लट्, लङ्, लोट्, लिङ् (विधिः) लृट्, लृङ्, लुट्, लुङ्, लिट्, लिङ् (आशीष्) इति। एषामेव स्थाने तिङ्प्रत्यया भवन्ति। तेषु प्रथममध्यमोत्तमा इति त्रयः पुरुषभेदा भवन्ति। तेष्वपि प्रत्येकमेकवचन-द्विवचन-बहुवचनानीति त्रीणि वचनानि सन्तीति संक्षेपः।

भ्वादयः

शवाद्यविद्यायोगेन धातुब्रह्मविवर्तजम्।
तिङ्सुबन्तादिकं सर्वं ध्याये पदजगद्धितम्॥

भू = सत्तायाम्। इति सत्ताक्रियार्थकस्य 'भू' इत्यस्य †भूवादयो-धातवः १।३।१ इति धातुसंज्ञायाम् ततः कर्तृविवक्षायाम् लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३।४।६९ (सकर्मकेभ्यः कर्तरि धातुभ्यः कर्तरि) इति कर्तरि लकारोपस्थितौ वर्तमाने लट् ३।२।१२३ (धातोः) इति वर्तमानेऽर्थे ‡लटि तत्स्थाने तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासा-

---

र्थाध्वमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८ (लः) इति तिङादेशे कर्तव्ये शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८ इति परस्मैपदे प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षायां तिपि अनुबन्धस्येत्संज्ञायां लोपे च भू + ति इति स्थितौ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३।४।११३ इति 'ति' प्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वे कर्तरि शप् ३।१।६८ (धातोः सार्वधातुके) इति धातोः परे शब्विकरणे समागते अनुबन्धनिवृत्तौ भू + अति इति जाते, शपः शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञायाम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७।३।८४ (इको गुणः) इति धातोः ऊकारस्य ओकारे गुणे भो + अति इत्यत्र अवादेशे भवति । प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायां भवतः। प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायां धातोः झिप्रत्यये। झोऽन्तः ७।१।३ इति झोऽन्तादेशे शवादिकार्ये भव + अन्ति इति जाते। अतो गुणे ६।१।९७ (अपदान्तात् पररूपम्) इति विकरणाकारस्य अन्तिप्रत्ययस्थे अकारे परे पररूपैकादेशे 'भवन्ति'। मध्यमपुरुषे भवसि, भवथः भवथ। उत्तमपुरुषे भव + मि इत्यवस्थायाम् 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति भवेत्यस्य अङ्गसंज्ञायाम् अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१ (अङ्गस्य सार्वधातुके) इति अतोऽङ्गस्य विकरणस्य दीर्घे भवामि। भवावः, भवामः। यस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति सोऽर्थं उक्तो जायते। ततश्च--

"उक्ते कर्तरि प्रथमा तृतीया स्यादनुक्तके।
उक्तेकर्मणि प्रथमा द्वितीया स्यादनुक्तके॥"

इति नियमात् कर्तृवाच्ये कर्तुरुक्तत्वात् तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति। तयैव सह तिङां पुरुषे वचने च सामानाधिकरण्यं जायते। तथाहि--
स देशभक्तो भवति, तौ भवतः, ते भवन्ति। त्वं कांग्रेसाध्यक्षो भवसि,

युवां भवथः, यूयं भवथ । अहं कर्तव्यपालको भवामि, आवां भवावः, वयं भवामः । इति वाक्यानि भवन्ति । [पुरुषाणां मिथः सहोक्तौ यः परः स शिष्यते । वचनानि तु सङ्कलनया कर्तव्यानि ।] तद्यथा--देवदत्तः त्वञ्च शब्दशास्त्रज्ञौ भवथः । त्वम् अहञ्च सत्याग्रहिणौ भवावः । स त्वम् अहञ्च देशकालात्मज्ञा भवामः । लोकमान्यो गान्धी च स्वर्गीयौ भवतः । दादाभाई तिलको मालवीयश्च स्वर्गीया भवन्ति । स तौ च पण्डिता भवन्ति । स युवां च देशभक्ता भवथ । त्वम् आवां च कर्तव्यप्रिया भवामः । इति वाक्यानि प्रयुज्यन्ते ।

[अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन सहितः सकलो दिवसोऽद्यतनः तद्भिन्नोऽनद्यतनः ।] तत्रानद्यतने भूतकाले प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षायाम् । अनद्यतने लङ् ३।२।१११ (धातोः भूते) इति *लङि लकारे भवति इति जाते । इतश्च ३।४।१०० (ङितः लस्य परस्मैपदानां लोपः) इति इकारलोपे भवत् इत्यवस्थायाम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६।४।७१ (अङ्गस्य) इत्यनेन अडागमे कर्तव्ये 'आद्यन्तौ टकितौ' इति सूत्रबलादङ्गस्यादौ अडागमे जाते अनुबन्धनिवृत्तौ अभवत् । द्विवचनविवक्षायाम् अभवतस् इत्यवस्थायाम् । तस्थस्थमिपां तांतंतामः ३।४।१०१ (ङितो लस्य) इति तसः तामादेशे अभवताम् । एवम् अभवन् । अभवः, अभवतम्, अभवत । अभवम्, अभवावस् इत्यत्र । नित्यं ङितः ३।४।९९ (उत्तमस्य सः लोपः) इति सः लोपे अभवाव । एवम् अभवाम । कर्तृयोगे--ह्यः सोऽभवत्स्थितः । ह्यः त्वमभवः । परह्यो-

---

* लङि त् ताम् अन् । स् तम् त । अम् व म । इति प्रत्ययरूपम् ।

ऽहमभवम् । पूर्वेद्युः सः त्वम् अहञ्च अभवाम इत्यादि । विध्याद्यर्थे आ-
शिषि वा भूधातोः । लोट्[2] च ३।३।१६२ (विध्याद्यर्थे[3] धातोः[1]) आशिषि
लिङ् लोटौ ३।३।१७३ इति *लोटि लकारे भवति इति जाते । एरुः[3]
३।४।८६ (लोटः) इति इकारस्य उकारे भवतु । आशिषि तु तुह्योस्तात-
ङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५ इति तोः तातङि अनुबन्धनिवृत्तौ भव-
तात् । भवतस् इत्यत्र--लोटो लङ्वत् ३।४।८५ (कार्य्यम्) इति लोटः
लङ्वद्भावे तसः तामि भवताम्, भवन्तु । भवसि इत्यत्र सेर्ह्यपिच्च
३।४।८७ (लोटः) इति लोटः सेर्ह्यादेशे भवहि इति जाते अतो हेः
६।४।१०५ (लुक्) इति हेर्लुकि भव । आशिषि तु हेः तातङादेशे भव-
तात् भवतम् भवत । भवमि इत्यत्र मेर्निः[3] ३।४।८९ (लोटः)
इति मेर्न्यादेशे भवनि इति जाते आडुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२ (लोटः
आगमः) इति टित्वान्नेः आदौ आडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ दीर्घे भवानि
'नित्यं ङितः' इति सलोपे भवाव भवाम । कर्तृयोगे आज्ञायाम् आशिषि
च प्रयोगः--स्वराज्यं स्थिरं भवतु भवतात् वा । त्वं वीरो भव भवतात्
वा । अहं सुधीर्भवानि । इत्यादि । भूधातोर्विध्याद्यर्थे विधिनिमन्त्रणाम-
न्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।३।१६१ (धातोः) इति †लिङि तिपि
भवतीति जाते 'इतश्च' इति इकारलोपे भवत् इत्यवस्थायाम् यासुट्
परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३।४।१०३ (लिङः) इति टित्वात् प्रत्ययस्यादौ

---

* लोटि--तु (तात्) ताम् अन्तु । हि तं त । आनि आव आम ।

† लिङि (विधौ)—यात् याताम् युः । याः यातम् यात । याम् याव याम ।

यासुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ भव यासूत् इति जाते लिङः[2] सलोपोऽ-नन्त्यस्य[1] ७।२।७६ (सार्वधातुके) इति सलोपे प्राप्ते तं बाधित्वा अतो[2] येयः[3][4] ७।२।८० (लिङः सार्वधातुके) इति यास इयादेशे भव इयूत् इति जाते लोपो व्योर्वलि ६।१।६६ इति यकारलोपे गुणे वैकल्पिके चर्त्वे भवेत् भवेद् भवेताम् भवेयु झि इत्यत्र झेर्जुस्[2] ३।४।१०८ (लिङः) इति झेर्जुसि अनुबन्धनिवृत्तौ रुत्वविसर्गयोः भवेयुः। भवेः भवेतम् भवेत। भवेयम् भवेव भवेम। सम्भावनायाम् स तत्र भवेत् स्थितः। त्वं तत्र नियुक्तो भवेः। अहं राजदूतो भवेयम्। लृडादिलकारेषु सार्वधातुक-प्रत्ययनिमित्तक-गणकार्य्य-विशेषो न जायते, किन्तु सेडनिडादि-प्रयोज-कार्द्धधातुक-निमित्तक-कार्य्यविशेष एव जायते। अतस्तत्र सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यो गणकार्य्यनिरपेक्षमेवेडाद्यागमकार्य्यं भवति। तथाहि--भू-धातोः भविष्यत्काले लृट्[1] शेषे[2] च ३।३।१३ (धातोः भविष्यति[3]) इति *लृटि लकारे तत्स्थाने तिपि भू+ति इत्यवस्थायां शपं बाधित्वा स्यता-सी[2] लृलुटोः ३।१।३३ (धातोः) इत्यनेन 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति सूत्रसाहाय्यात् स्य-प्रत्यये तस्य आर्द्धधातुकं शेषः ३।४।११४ (तिङ्शिद्भ्यां प्रत्ययः) इति आर्द्धधातुकसंज्ञायाम् आर्द्धधातुकस्ये[4] ड्वलादेः ७।२।३५ (प्रत्ययस्य) इति टित्वात्स्य इति विकरणप्रत्ययस्यादौ इडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे अवादेशे 'आदेश प्रत्यययोः' इति सस्य मूर्द्धन्यादेशे भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति। भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ। भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः। कर्तृयोगे--आचार्य्यः

---

* लृटि--स्यति स्यतः स्यन्ति। स्यसि स्यथः स्यथ। स्यामि स्यावः स्यामः।

श्रीयदुनाथः शिक्षासचिवो भविष्यति । अलगूराय शास्त्रिन् ! त्वं संविधानविधाता भविष्यसि । अहं राष्ट्रधर्मोपदेष्टा भविष्यामि । भूधातोः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३९ (धातोः भविष्यति भूते च) इति *लृङि भविष्यति इति जाते 'इतश्च' इति इकारलोपे 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ वैकल्पिके चर्त्वे अभविष्यत् (द्) अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । कर्तृयोगे-यदि महात्मा गान्धी दृढोऽभविष्यत्तदैवं देशविभागो नाभविष्यत् । राजर्षे ! यदि च त्वं विजय्यभविष्यस्तदाप्येवं नाभविष्यत् । यद्यहं तत्र सदस्योऽभविष्यम् तर्हि त्वेवं कदापि नाभविष्यत् । यदि महामुनिर्मालवीयोऽधुनाऽभविष्यत्तर्हि वङ्गीयार्याणामेवं दुर्दशा नाभविष्यत् इत्यादि । भूधातोः अनद्यतने भविष्यति अर्थे अनद्यतने लुट् ३।३।१५ (धातोः भविष्यति) इति †लुटि लकारे तत्स्थाने तिपि शपं बाधित्वा 'स्यतासी लृलुटोः' इति यथासंख्यविधानात् तासि विकरणे आगते तस्यार्द्धधातुकत्वाद् इडागमे गुणे अवादेशे भवितास्ति इति जाते लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५ इति तिपो डादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ डित्वसामर्थ्याद् आस् इति अभस्यापि टेर्लोपे भवित् + आ इति जाते हलन्त तकारस्य स्वरसंयोगे भविता भवितास् रौ इत्यत्र रि च ७।४।५१ 'तासस्त्योर्लोपः' इति सलोपे भवितारौ एव भवितारः । भवितास् + सि इत्यत्र तासस्त्योर्लोपः ७।४।५०

---

* लृङि--स्यत् स्यताम् स्यन् । स्यः स्यतम् स्यत । स्यम् स्याव स्याम ।

† लुटि--ता तारौ तारः । तासि तास्थः तास्थ । तास्मि तास्वः तास्मः ।

(सि) इति सलोपे भवितासि भवितास्थः भवितास्थ। भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः। कर्तृयोगे-श्वः श्रीकृष्णसिंहः प्रान्तपतिर्भविता। देशरत्न राजेन्द्रप्रसाद! श्वस्त्वं भारतराष्ट्रपतिर्भवितासि। अहं श्वो राजर्षि टण्डनस्य संस्कृतिसम्मेलने समुपस्थितो भवितास्मि। भूधातोः भूतेऽर्थे लुङ् ३।२।११० (भूतार्थे धातोः) इति *लुङि तत्स्थाने तिपि अनुबन्धनिवृत्तौ भू+त् इति जाते शपं बाधित्वा च्लि लुङि ३।१।४३ इति च्लिविकरणप्रत्यये तस्य च्लेः सिच् ३।१।४४ इति सिचि तस्य गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २।४।७७ (लुक्) इति लुकि भूसुवोस्तिङि ७।३।८८ (गुणो न सार्वधातुके) इति गुण-निषेधे अडागमे पाक्षिके चर्त्वे अभूत् (द्) अभूताम्। बहुवचने झोऽन्तादेशे इकारलोपे संयोगान्तलोपे सिचो लुकि भू+अन् इत्यत्र भुवो वुग्लुङ्लिटोः ६।४।८८ (अचि...) इति कित्वात् धातोरन्ते वुगागमे अनुबन्धनिवृत्तौ स्वरसंयोगे भूवन् इति सम्पन्ने अडागमे अभूवन् इति सिध्यति। अभूः अभूतम् अभूत। अभूवम् अभूव अभूम। कर्तृयोगे--भारतः स्वतन्त्रोऽभूत्। लालबहादुर शास्त्रिन् अत्र त्वं यातायातसचिवोऽभूः। अहं द्रष्टाऽभूवम्। भूधातोः परोक्षभूतानद्यतने परोक्षे लिट् ३।२।११५ (धातोः भूतेऽनद्यतने) इति †लिटि तत्स्थाने तिपि तस्य च लिट् च ३।४।११५ (आर्धधातुकम्) इत्यार्धधातुकसंज्ञायां शबभावे परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३।४।८२ (लिटः) इति

---

* लुङि--ईत् इष्टाम् इषुः। ईः इष्टम् इष्ट। इषम् इष्व इष्म।

† लिटि--अ अतुस् उस्। थ अथुस् अ। अ व म।

णलादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ भू+अ इति स्थिते 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुगागमे भूव्+अ इति जाते एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१ अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२ इत्यधिकारे लिटि धातोरनभ्यासस्य ६।१।८ इति वृत्तप्रचलनन्यायेन भूवः द्वित्वे भूव् भूव्+अ इत्यत्र पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४ इति पूर्वस्य अभ्यासंज्ञायाम् हलादिः शेषः ७।४।६० (अभ्यासस्य) इति अभ्यासभकारशेषे वकारलोपे भूभूव्+अ इत्यत्र ह्रस्वः ७।४।५९ (अभ्यासस्याचः) इति अभ्यासस्याचो ह्रस्वे भुभूव्+अ इति जाते भवतेरः ७।४।७३ (अभ्यासस्य) इत्यभ्यासोकारस्य अत्वे भभूव्+अ इत्यत्र अभ्यासे चर्च ८।४।५४ (झलांजश्) [झशां जशः खशां चरः। इति विवेकः] इति अभ्यासझशः भकारस्य जश्त्वेन बकारे अन्त्यवकारस्य च स्वरसंयोगे बभूव इति सिद्धम् बभूवतुः बभूवुः। सिपः थलि इडागमे वुकि द्वित्वादिकार्ये बभूविथ बभूवथुः बभूव। बभूव बभूविव बभूविम। कर्तृयोगे--युधिष्ठिरो राजा बभूव। त्वं पूर्वजन्मनि विप्रो बभूविथ। तत्राहमनुपस्थितो बभूव। [उत्तमपुरुषेऽपि चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यमस्त्येव। यथा--सुप्तोऽहं किल विललाप।]

भूधातोः आशीर्वादेऽर्थे 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति *लिङि तत्स्थाने तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे भू+त् इति स्थितौ प्रत्ययस्य लिङा-शिषि ३।४।११६ (आर्द्धधातुकम्) इत्यार्द्धधातुकसंज्ञायाम् शबाद्य-भावे लिङः परस्मैपदानां 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति यासुडा-

---

* आशीर्लिङि यात् यास्ताम् यासुः। याः यास्तम् यास्त। यासम् यास्व यास्म।

गमे किदाशिषि ३।४।१०४ (लिङः यासुट्) इति यासुटः कित्त्वेन क्ङिति च १।१।५ (न इको गुणवृद्धी) इति गुणनिषेधे भूयास्त् इति जाते स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२९ (झलि लोपः) इति सलोपे भूयात्। एवं भूयास्ताम् भूयासुः। भूयाः भूयास्तम् भूयास्त। भूयासम् भूयास्व भूयास्म। कर्तृयोगे--भारतीयं स्वराज्यं स्थिरं भूयात्। पं० कुवेरनाथ शुक्ल! त्वं चिरायुर्भूयाः। अहं परोपकारी भूयासम्। इत्थं सर्वत्र धातुरूपेषु वाक्यनिर्माणप्रकारो ज्ञेयः। धातोरुपसर्गयोगे वहुधा अर्थभेदो जायते तथात्मनेपद-परस्मैपदादिभेदोऽपि भवति। धातूपसर्गनिपातानामनेकार्थत्वं प्रसिद्धम् तथाहि--

धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्॥

तद्यथा--प्रभवति विहारे पं० हरिशङ्करपाण्डेयो देववाणीमुन्नेतुम्। एवं सम्भवति। उद्भवति। विभवतीत्यादिप्रयोगा ज्ञेयाः। *उपसर्गाश्च विंशतिः पद्येन पूर्वमव्ययप्रकरणे उक्ताः। अनु + भू = अनुभवे, अवबोधे, भोगे वा। अभि + भू, परि + भू = पराजयकरणे। परा + भू = पराजयभवने। उद् + भू = उत्पत्तौ। प्र + भू = सामर्थ्ये। सम् + भू = सम्भावनायाम्, अनिश्चये वा। अडादिभिर्निष्पन्नरूपैर्धातुभिः सह उपसर्गयोगो भवति। यथा--अन्वभवत्। अभ्यभूत्। पर्यभविष्यत्।

---

* प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः।
उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना॥

उद्बभूव इत्यादि। द्रु = गतौ। द्रवति, अद्रवत्, द्रवतु, द्रवेत्। द्रु + स्यति इत्यवस्थायाम्--

उद्दन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः।
वृङ्वृञ्भ्याञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः॥

(निहताः = अनुदात्ताः) इति नियमाद् अनुदात्ताद् द्रुधातोः एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१० (धातोः आर्द्धधातुकस्य इट् न) इति इण्निषेधे गुणे मूर्द्धन्यादेशे द्रोष्यति, अद्रोष्यत्, द्रोता। द्रुधातोः लुङि तिपि अनुबन्धनिवृत्तौ 'इतश्च' इति इकारलोपे द्रु + त् इति स्थितौ 'च्लि लुङि' इति च्लौ तस्य। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ३।१।४८ (च्लेः लुङि) इति चङि अनुबन्धनिवृत्तौ द्रु + अत् इति जाते चङि ६।१।११ (अनभ्यासस्य एकाचः धातोः प्रथमस्य अजादेः द्वितीयस्य द्वे) इति धातोर्द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससंज्ञायाम् 'हलादिः शेषः' इति आदिहलो दस्य शेपे अन्यहलो रेफस्य लोपे 'अचिश्नुधातु०' इति उवङि अनुबन्धनिवृत्तौ अडागमे अदुद्रुवत् अदुद्रुवताम् अदुद्रुवन्। अदुद्रुवः अदुद्रुवतम् अदुद्रुवत। अदुद्रुवम् अदुद्रुवाव अदुद्रुवाम। लिटि णलादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ द्वित्वादिकार्ये दुद्रु + अ इति जाते 'सार्व-धातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे दुद्रव् + अ इति स्थितौ अत उपधायाः ७।२।११६ (वृद्धिः ञ्णिति प्रत्यये) इति उपधाया अतः वृद्धौ दुद्राव, दुद्रु + अतुस् इत्यत्र असंयोगाल्लिट् कित् १।२।५ (अपित्) इति कित्वाद् गुणनिषेधे उवङि दुद्रुवतुस् इति जाते रुत्वविसर्गयोः दुद्रुवतुः दुद्रुवुः। दुद्रु + थ इत्यत्र कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ७।२।१३ (न इट् अन्यस्माद् अनिटोऽपि स्यादेव) इति इण्निषेधे

गुणे दुद्रोथ दुद्रुवथुः दुद्रुव । उत्तमे णलि तु । णलुत्तमो[2][1] वा[3] ७।१।९१ (णित्) इति वैकल्पिके णिति गुणे अवादेशे अतो वृद्धौ दुद्राव पक्षे दुद्रव दुद्रुव दुद्रुम । आशीर्लिङि द्रु + यात् इत्यवस्थायाम् अकृत्सार्व-धातुकयोर्दीर्घः[2] ७।४।२५ (अजन्ताङ्गस्य[1] यादौ[3] प्रत्यये[4]) इति दीर्घे द्रूयात् द्रूयास्ताम् द्रूयासुः । द्रूयाः द्रूयास्तम् द्रूयास्त । द्रूयासम् द्रूयास्व द्रूयास्म । प्र + द्रु = स्यन्दने । अप + द्रु = आक्रमणे । अनु + द्रु = अनुसरणे । उप + द्रु = उपद्रवकरणे । एवम् स्रु = क्षरणे स्रवति । अस्रवत् । स्रवतु । स्रवेत् । स्रोष्यति । अस्रोष्यत् । स्रोता । असुस्रुवत् । सुस्राव । स्रूयात् । प्र + स्रु = मूत्रोत्सर्गे । श्रु + श्रवणे श्रु + ति इत्य-वस्थायां शपं बाधित्वा श्रुवः[1] शृ[2] च[4] ३।१।७४ (श्नुः[3]) इति श्नुप्रत्यये श्रुवश्च 'शृ' इत्यादेशे 'लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे च [ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्] इति नस्य णत्वे गुणे शृणोति । शृणु + त इत्यत्र--सार्वधातुकमपित्[1][2] १।२।४ (ङित्[3]) इति तसो ङित्त्वे 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधे शृणुतः । शृणु + अन्ति इत्यत्र 'अचिश्नु०' इति प्राप्तम् उवङं बाधित्वा हुश्नुवोः[1] सार्वधातुके[1] ६।४।८७ (अनेकाचो-ऽसंयोगपूर्वस्य[3] यण्[2] अचि[4]) इति यणि शृण्वन्ति । शृणोषि शृणुथः शृणुथ । शृणोमि शृणु + वः इत्यत्र लोपश्चास्यान्यतरस्यां[1][2] म्वोः[4] ६।४।१०७ (असंयोगपूर्वस्य[3] श्नुप्रत्ययोकारस्य[2]) इति पाक्षिके उकारलोपे शृण्वः, शृणुवः । शृण्मः शृणुमः । अशृणोत् अशृणुताम् अशृण्वन् । अशृणोः अशृणुतम् अशृणुत । अशृणवम् अशृण्व, अशृणुव । अशृण्म, अशृणुम । शृणोतु शृणुतात् शृणुताम् शृण्वन्तु । शृणु + हि इत्यत्र--उतश्च[1] प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्[3][2] ६।४।१०६ ([4]हेर्लुक्) इति

हेर्लुकि शृणु शृणुतात् शृणुतम् शृणुत । शृणवानि शृणवाव शृणवाम । शृणुयास्त् इत्यत्र--'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे शृणुयात् शृणुयाताम् शृणुयास्+उस् इत्यत्र सलोपे शृणुया+उस् इति जाते उस्यपदान्तात् ६।१।९६ (अकारात् पररूपम्) इति आतः पररूपे शृणुयुः । शृणुयाः शृणुयातम् । शृणुयात । शृणुयाम् शृणुयाव शृणुयाम । लृट्लृङ्लुट्सु द्रुवत् । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । श्रोता । लुङि अश्रु+सत् इत्यत्र *अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।९६ (हलि ईट्) इति टित्वाद् तकारस्यादौ ईडागमे अश्रु+स् ईत् इति जाते सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१ (इकः) इति धातोर्वृद्धौ मूर्द्धन्यादेशे अश्रौषीत् । अश्रौष्टाम् अश्रौष्+झि इत्यत्र—सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३।४।१०९ (झेर्जुस् ङितः) इति झेर्जुसि अनुबन्धनिवृत्तौ रुत्वविसर्गयोः अश्रौषुः । अश्रौषीः अश्रौष्टम् अश्रौष्ट । अश्रौषम् अश्रौष्व अश्रौष्म । लिटि, आशीर्लिङि च द्रुवत् । शुश्राव । श्रूयात् । प्रति+श्रु प्रतिज्ञायाम् । सं+श्रु = अवधाने (आत्मनेपदम्) सार्वधातुके स्वादिस्थसुधातुवद्रूपम् । 'संशृणुते' पं० सभापतिरुपाध्यायः पाणिनीयप्रबोधम् । इत्यादि । क्षि+क्षये क्षयति, अक्षयत्, क्षयतु, क्षयेत्, क्षेष्यति, अक्षेष्यत्, क्षेता, अक्षैषीत् द्वित्वादिकार्ये क्षिक्षि+अ इत्यत्र—कुहोश्चुः ७।४।६ (अभ्यासस्य) इति चुत्वे गुणे क्षयादेशे वृद्धौ चिक्षाय ।

---

* सिक् च अस् च तयोः समाहारः सिचम्, अस्ति च तत् सिचश्चेति अस्तिसिचस् तस्मात् अस्तिसिचम् इति षष्ठ्यर्थे सौत्रात् पञ्चम्या लुकि अस्तिसिचस् इति ।

क्त्वाद् गुणनिषेधे इयङादेशे चिक्षियतुः चिक्षियुः = चिक्षि + थ इत्यत्र 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इण् निषेधे पुनः क्रादिनियमात् इटः प्राप्तौ अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यम् ७।२।६१ (धातो उपदेशे इर्ण् न) इति इण्निषेधे ऋतोभारद्वाजस्य ७।२।६३ (तास्वत्थल्यनिटोनित्यम् उपदेशे धातोः ईट् न अन्यस्मादनिटोऽपि स्याद् एव) प्राचीनः सङ्ग्रहश्च--

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त इहङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

इति नियमात् वैकल्पिके इटि गुणे अयादेशे चिक्षयिथ पक्षे चिक्षेथ चिक्षियथुः चिक्षिय। चिक्षाय चिक्षय क्रादिनियमान्नित्यमिटि इयङि चिक्षियिव चिक्षियिम क्षीयात् । अप + क्षि = ह्रासे । जि + जये जयति, अजयत्, जयतु जयेत्, जेष्यति अजेष्यत्, जेता, अजैषीत्, जिजि + अ इत्यत्र सन्लिटोर्जेः ७।३।५७ (अभ्यासात् कुः) इति अभ्यासात् परस्य जेः कुत्वेन गकारे गुणे अयादेशे वृद्धौ जिगाय 'एरनेकाच॰' इति यणि जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ, जिगेथ, जिग्यथुः, जिग्य । जिगाय जिगय जिग्यिव, जिग्यिम । जीयात् वि + जि = सर्वोत्कर्षस्थितौ (आत्मनेपदी) स नेहरूर्विजयते = सर्वोत्कर्षेण वर्तते । परा + जि = अभिभवे (आत्मनेपदी) अभिभवो न्यूनीकरणम् न्यूनीभवनञ्च । शत्रून् पराजयते । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः । द्रु = गतौ॰ प्रायेणायमुपूर्वः उद्रयति । लटि तिबादेशे अयदिति जाते

॰ वैयाकरणान्तरमतेनायं धातुः । पाणिनिनये तु द्रुट-किट-कटी = गतौ इत्यत्र कर्टाद्यतः प्रकृष्टो ज्ञेयः ।

आडजादीनाम् ६।४।७२ (लुङ्लङ्लृङ्क्षु) इति आडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ उपसर्गयोगे उदायत् उदयतु, उदयेत्, उदेष्यति, उदैष्यत् उदेता, उदैषीत् लिटि इ इ+अ इत्यत्र—[वार्णादाङ्गं बलीयः] इति नियमात् गुणे अयादेशे वृद्धौ इ+आय इति जाते। अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८ (अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ) इति इयङि इयायेति सिद्धे उपसर्गयोगे उदियाय 'एरनेकाच०' इति यणि, उदियतुः उदियुः उदयिथ, उदेथ, उदियथुः, उदिय, उदियाय, उदियय, उदियिव, उदियिम। उदीयात् इत्यत्र एतेर्लिङि ७।४।२४ (उपसर्गात् ह्रस्वः) इति ह्रस्वं तु एतीति अदादिस्थस्येणो निर्देशान्न भवति। ऋ = गतौ। ऋ + अति इत्यत्र—पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ७।३।७८ (शिति) इति ऋच्छादेशे ऋच्छति आर्च्छत्, ऋच्छतु ऋच्छेत्, ऋ+स्यति इत्यत्र (एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्) इति इण्निषेधे प्राप्ते—ऋद्धनोः स्ये ७।२।७०(इट्) इति इटि गुणे, मूर्धन्यादेशे अरिष्यति, आरिष्यत् लुङि। ऋ+त् इति स्थितौ च्लौ तस्य च सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ३।१।५६ (च्लेरङ्) इत्यङि अनुबन्धस्येत्संज्ञालोपे ऋ+अत् इति जाते ऋदृशोऽङि गुणः ७।४।१६ इति गुणे आटि वृद्धौ आरत्। ऋ ऋ+अ इति स्थितौ अभ्याससंज्ञायाम्—उरत् ७।४।६६ (अभ्यासस्य) इत्यभ्याससंज्ञकस्य ऋकारस्य अरि हलादिशेषे—अ ऋ+अ इत्यत्र गुणे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ सवर्णदीर्घे आर इति रूपम्। अ ऋ+अतुस् इत्यत्र अत आदेः ७।४।७० (अभ्यासस्य दीर्घः) इति अभ्यासाकारस्य दीर्घे ऋकारस्य यणत्वेन रकारे आरतुः एवम् आरुः अ ऋ+थ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति

इणिनषेधे प्राप्ते--इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ७।२।६६ (थलि नित्यम्) इति नित्यमिटि गुणे सवर्णदीर्घे आरिथ आरथुः आर। क्रादिनियमादिटि आरिव, आरिम। ऋ+यात् इत्यत्र--गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७।४।२९ (यकि यि आर्धधातुके लिङि) इति गुणे यकारस्य द्वित्वे अर्य्यात्। अर्य्यास्ताम्, अर्य्यासुः अर्य्याः अर्य्यास्तम्, अर्य्यास्त। अर्य्यासम्। अर्य्यास्व अर्य्यास्म। एवम् सृ=गतौ। 'पाघ्राध्मा०' इति द्रुतगत्यर्थे धावादेशे धावति, अधावत् धावतु धावेत् केवलगत्यर्थे सरतीत्यादि। आर्धधातुके प्रत्यये तु सरिष्यति, असरिष्यत्, सर्ता। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेःअङि असरत्। ससार। सृ+यात् इत्यत्र—रिङ्शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८ (ऋतः यि क्ङिति) इति ऋतो रिङि अनुबन्धनिवृत्तौ रिङ्विधानसामर्थ्याद् दीर्घाभावे स्रियात्। उप+सृ=समयोपस्थितौ। प्र+सृ=विस्तारे। अप+सृ=दूरीभावे। सं+सृ=सातत्यगतौ। अनु+सृ=पश्चाद्गतौ। निः+सृ=निर्गमे। अभि+सृ=नायक-नायिका-सङ्गमे। वि+सृ=द्वैधीभावे। अति+सृ=विरेचने। परि+सृ=समीपसञ्चारे। आ+सृ=धारासम्पाते। एवम् स्मृ=चिन्तायाम्। स्मरति अस्मरत् स्मरतु स्मरेत्। स्मरिष्यति अस्मरिष्यत् स्मर्ता अस्मार्षीत् सस्मार। 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणे स्मर्यात्। वि+स्मृ=विस्मरणे। सं+स्मृ=पूर्वस्मृतौ। तॄ=प्लवनतरणयोः। तरति अतरत् तरतु तरेत्। तॄ+स्यति—इत्यत्र सेट्त्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि गुणे च कृते मूर्धन्यादेशे तरिष्यति इत्यवस्थायाम्—वॄतो वा ७।२।३८ (इटो दीर्घो लिटि न) इति वैकल्पिके इटो दीर्घे तरीष्यति तरिष्यति। तरीता तरिता। लुङि सगागमे सकारात् 'वॄतो वा' इत्यनेन प्राप्तस्य दीर्घस्य सिचि च

परस्मैपदेषु ७।२।४० (वृतो इटो न दीर्घः) इति निषेधे अतारिष्टाम् अतारिषुः। अतारीः अतारिष्टम् अतारिष्ट। अतारिषम्, अतारिष्व, अतारिष्म। ततार = तॄ + अतुस् इत्यत्र—ऋच्छत्यॄताम् ७।४।११ (गुणो लिटि) इति गुणे ततर् अतुस इति जाते—तॄफलभजत्रपश्च ६।४।१२२ (हलूमध्यस्थाकारस्य एकारोऽभ्यासलोपः किति लिटि थलि च सेटि) इति अभ्यासलोपे अकारस्य एत्वे। तेरतुः तेरुः। तेरिथ। तेरथुः तेर ततार, ततर, तेरिव, तेरिम। तॄ+यात् इत्यत्र—ऋत इद्धातोः ७।१।१०० इत्यनेन इरि तिर्यात् इति जाते—हलि च ८।२।७७ (र्वोः उपधाया दीर्घ इकः धातोः) इति उपधादीर्घे तीर्यात्, तीर्यास्ताम् तीर्यासुः इत्यादि घ्रा गन्धोपादाने घ्रा+अति इत्यत्र 'पाघ्राध्मा' इत्यनेन जिघ्रादेशे जिघ्रति, अजिघ्रत्, जिघ्रतु, जिघ्रेत्, घ्रास्यति, घ्रा+सिच्+त् इति स्थिते—विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः २।४।७८ (सिचो लुक्) इति वैकल्पिके सिचो लुकि अडागमे अघ्रात्। झौ तु सिचो लुकि—आतः ३।४।११० (सिचि लुकि एवं झेर्जुस्) इति झेर्जुसि उस्यपदान्तात् ६।१।९६ (अवर्णात् पररूपम्) इति पररूपे अडागमे च अघ्रुः। अघ्राः, अघ्रातम्, अघ्रात। अघ्राम्, अघ्राव, अघ्राम। पक्षे—'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्तस्येटि घ्रा+स् ईत् इत्यत्र यमरमनमातां सक् च ७।२।७३ (सिचि परस्मैपदेषु इट्) इति धातोः सगागमे सिचश्चेटि अनुबन्धनिवृत्तौ घ्रास्+इस् ईत् इति जाते (इट ईटि) इति सलोपे सवर्णदीर्घे अडागमे अघ्रासीत्, अघ्रासिष्टाम् इत्यादि। जघ्रा+अ इत्यत्र आत औ णलः ७।१।३४ (धातोः) इति णल औकारे वृद्ध्येकादेशे जघ्रौ जघ्रा+अतुस् इत्यत्र—आतो लोप इटि च ६।४।६४ (आर्धधातुके अचि क्ङिति) इति आलोपे

जघ्रतुः भरद्वाजनियमात् वैकल्पिके इटि जघ्रिथ जघ्राथ क्रादिनियमादिटि जघ्रिव जघ्रिम घ्रायात् इत्यत्र *वान्यस्य संयोगादेः ६।४।६८ (धातोः आतः एत्वं आर्द्धधातुके लिङि) इति वैकल्पिके एत्वे घ्रेयात्, घ्रायात् । वि + आ + घ्रा=हिंसायाम् । एवम् ध्मा = शब्दाग्निसंयोगयोः । म्ना = अभ्यासे । धमति, मनतीत्यादि । लुङि अध्मासीत् , अम्नासीत् इत्यादि । दाण्-दाने । यच्छति, दास्यति, अदास्यत् , दाता 'गातिस्थे'-ति सिचो लुकि अदात् , अदाताम् , अदुः । इत्यादि । ददौ । दा+यात् इत्यत्र दाधा घ्वदाप् १।१।२० इति घुसंज्ञायाम् एर्लिङि ६।४।६७ (घुसंज्ञकानां मास्थादीनाम् आर्धधातुके क्ङिति) इति धातोराकारस्य एत्वे देयात् , देयास्ताम् देयासुः इत्यादि । आ+दाण् = आदाने । एवम् पा=पाने पिबति । इत्यादि । ष्ठा=गतिनिवृत्तौ धात्वादेः षः सः ६।१।६४ इति षकारस्य सकारे [निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः] इति परिभाषया ष्टुत्वनिवृत्तौ स्था इति धातुरूपम् जायते, तस्य धातुत्वात् तिपि तिष्ठातिदेशे तिष्ठति । स्थास्यति । अस्थात् । इत्यादि रूपाणि । लिटि द्वित्वे स्था स्था इति स्थिते शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१ (अभ्यासस्य शिष्यन्ते) इति खयः थकारस्य शेषे तदन्यस्य सकारस्य लोपे 'अभ्यासे चर्च' इति थकारस्य तकारे तस्था+अ इति स्थितौ णलः औकारे वृद्धौ तस्थौ, तस्थतुः इत्यादि । स्थेयात् । धेट्=पाने । धयति इत्यादि । लुटि तु आदेच उपदेशेऽशिति ६।१।४५ इत्येकारस्य आकारे धास्यति इत्यादि । एवं ध्यै= चिन्तायाम् । ध्यायति इत्यादि । लिटि-दध्यौ, दध्यतुः दध्युः । ग्लै, म्लै =

---

* (घुमास्थादेः अन्यस्य)

हर्षक्षये। ग्लायतीत्यादि कै, गै, रै = शब्दे। कायतीत्यादि। गम्लृ = गतौ-गम् अति इत्यत्र इषुगमियमां छः ७।३।७७ (शिति) इति मस्य छत्वे तुकि चुत्वे गच्छति। अगच्छत्, गच्छतु, गच्छेत् गम+स्यति इत्यत्र

शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी॥
रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे।
यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम्॥
दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः॥
दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम्।
लिशिं च शान्तानिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्॥
रुधिः सराधियुँधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्ध्यतिरेव नेतरे॥
शिपिं पिपिं शुप्यतिपुष्यती क्षिपिं छिपिं श्लिपिं तुप्यतिदुप्यती द्विपिम्।
इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु पान्तान्कृषिकर्षती तथा॥
तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम्।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान्पठितांस्त्रयोदश॥

अर्दिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम्।
तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः॥
पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन् निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन्।
त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन्भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान्॥
इति नियमादनिट्कतया 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इण्निषेधे

प्राप्ते गमेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।५८ (स्यादौ आर्द्धधातुके) इति इडागमे मूर्द्धन्यादेशे गमिष्यति, अगमिष्यत्। गन्ता, गम्+त् इत्यत्र च्लौ तस्य पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ३।१।५५ (च्लेरङ्) इत्यङि अडागमे अगमत्। जगम्+अ इत्यत्र उपधाकारस्य वृद्धौ जगाम, जगम्+अतुस् इत्यत्र गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ६।४।९८ (उपधाया अचि) इति उपधाकारस्य लोपे जग्मतुः जग्मुः। जगम्+थ इत्यत्र 'एकाच उपदेश॰' इति इण्निषेधे क्रादिनियमादिडागमे प्राप्ते उपदेशेऽत्वतः ७।२।६२ तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् (इट् न) इति पुनः इण्निषेधे प्राप्ते भारद्वाजनियमात् वैकल्पिके इटि जगमिथ पक्षे 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि॰' इति परसवर्णे जगन्थ, जग्मथुः, जग्म। जगाम, जगम, जग्मिव, जग्मिम। गम्यात्। अति+गम्=अतिक्रमे। अ ध+गम्=प्राप्तौ। अनु+गम्=अनुसरणे। अप+गम्=अपसरणे। अव+गम्=ज्ञाने। आ+गम्=आगमने। उप+आ+गम्=सङ्गमे। उत्+गम्=उदये। प्रति+उद्+गम्=अभ्युपपत्तौ। उप+गम्=पार्श्वगमने। सम्+गम्=मेलने। (आत्मनेपदी) यम्=उपरमे। 'इषुगमियमां छः।' इति यस्य छादेशे तुकि चुत्वे यच्छति, यंस्यति, अयंस्यत्, यम्+ता=इत्यत्र। मकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णत्वेन नकारे यन्ता, यम्+स+ई+त्=इत्यत्र 'यमरमनमातां॰' इत्यनेन सिचः इटि धातोः सगागमे 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घे अनुस्वारे अडागमे च अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः। ययाम, ययम्+अतुस् इत्यत्र अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२० (धातोः एत्त्व अभ्यासस्य लोपः किति) इति एकहल्मध्याकारस्य एत्वे अभ्यासलोपे

च येमतुः । येमुः । ययम्+थ इत्यत्र [अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिड् थलि वेड्यम् ।] इति नियमाद् वैकल्पिके इटि ययम्+इथ इत्यत्र थलि च सेटि ६।४।१२१ (अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि एत् अभ्यासलोपः इत्येत्वे अभ्यासलोपे च येमिथ, इडभावे अनुस्वारे परसवर्णे ययन्थ, येमथुः, येम । ययाम, ययम, येमिव, येमिम, यम्यात् । एवं णम्=प्रह्वत्वे शब्दे च णो नः ६।१।६५ (धात्वादेः) [णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथनाधनन्दनक्कनॄनृतः] इति णस्य नत्वे नमति । यमिवद् रूपं । यभ्=मैथुने । यभति । यभ+स्यति इत्यत्र 'झलां जशोऽन्ते' इति भस्य बकारे 'खरि च' इत्यनेन चर्त्वेन पकारे यप्स्यति, अयप्स्यत् । यभ+ता इत्यत्र इडभावे झषस्तथोर्धोऽधः ८।२।४० इति तकारस्य धकारे भकारस्य जश्त्वेन बकारे यब्धा, यभ्+सीत् इत्यत्र अनिट्कत्वात् इडभावे वदव्रजहलन्तस्याचः ७।२।३ (सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु) इति वृद्धौ याभ+सीत् इति जाते जश्त्वचर्त्वे अडागमे अयाप्सीत् । अयाभ्+स्ताम् इत्यत्र झलो झलि ८।२।२६ (सस्य लोपः) इति सलोपे तस्य धत्वे भस्य बत्वे अयाब्धाम् । अयाप्सुः । अयाप्सीः । अयाब्धम् । अयाब्ध । अयाप्सम् । अयाप्स्व । अयाप्स्म । ययाभ, येभतुः, येभुः । यभ्यात् । दह=भस्मीकरणे । दहति, अदहत्, दहतु, दहेत्, दह्+स्यति इत्यत्र 'होढः' इति ढत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वे 'एकाचो बशो भष्०' इति दस्य धकारे सस्य मूर्द्धन्यादेशे धक्ष्यति, अधक्ष्यत्, दग्धा, अधाक्षीत्, अदाग्धाम्, अधाक्षुः, इत्यादि । ददाह, देहतुः इत्यादि । दह्यात् । त्यज्=हानौ । त्यजति, त्यक्ष्यति, अत्यक्ष्यत्, त्यक्ता, अत्याक्षीत्, तत्याज । तत्यजिथ, तत्यक्थ । त्यज्यात् । तप=संन्तापे । तपति, तप्स्यति, अत-

प्स्यत्, तप्ता, अताप्सीत्, तताप, तेपतुः। तेपिथ, ततप्थ। तप्यात्,

क्रमु=पादविक्षेपे। क्रम+ति इत्यत्र वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसि-त्रुटिलषः ३।१।७० (श्यन् कर्तरि सार्वधातुके) इति वैकल्पिके श्यनि अनुबन्धनिवृत्तौ क्रम्+यति इति जाते। क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७६ (दीर्घः शिति) इति दीर्घे क्राम्यति। पक्षे क्रामति। क्रमिष्यति। अक्रमिष्यत्। क्रमिता। अक्रम+ईत् इत्यत्र अतो हलादेर्लघोः ७।२।७ (वा वृद्धिः इटि सिचि परस्मैपदेषु) इति पाक्षिकीं वृद्धिं बाधित्वा। नेटि ७।२।४ (सिचि वृद्धिः हलः) इति निषेधे प्राप्ते तं बाधित्वा 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति नित्यवृद्धौ प्राप्तायाम् ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ७।२।५ (नेटि सिचि वृद्धिः) इति वृद्धिनिषेधे अक्रमीत्। चक्राम चक्रमतुः। क्रम्यात्। अति+क्रम=उल्लंघने। अप+क्रम=अपसरणे। आ+क्रम=आक्रमणे। (आत्मनेपदे) उत्+क्रम=उद्गमने। परा+क्राम्=पराक्रमे। (आत्मनेपदे) उप+क्रम्=प्रारम्भे। (आत्मनेपदे) वि+क्रम=साधु पादविक्षेपे। (आत्मनेपदे) (साधु विक्रमते वाजीत्याद्युदाहरणम्) भ्रमु=सञ्चलने। भ्रम्यति। पक्षे भ्रमति। भ्राम्यतीति तु दैवादिकस्य। अभ्रम्यत् अभ्रमत्। भ्रम्यतु भ्रमतु। भ्रम्येत् भ्रमेत्। सेट्कत्वादिट् भ्रमिष्यति अभ्रमिष्यत्। भ्रमिता। मान्ताद् वृद्धिनिषेधे) अभ्रमीत्। बभ्राम बभ्रम+अतुस् इत्यत्र वा जॄभ्रमुत्रसाम् ६।४।१२४ (एत् अभ्यासलोपः क्ङिति लिटि सेटि थलि च) इति एत्वे अभ्यासलोपे च भ्रेमतुः। पक्षे बभ्रमतुः। भ्रेमिथ बभ्रमिथ भ्रेमिव बभ्रमिव। भ्रम्यात्। वि+भ्रम=विभ्रान्तौ। सम्+भ्रम=भ्रान्तौ। चमु=अदने। चम्+अति इत्यत्र ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ७।३।७५ (अचः दीर्घः)

इति प्राप्तस्य दीर्घस्य [आङि चम इति वक्तव्यम्] इति नियमादिह निषेधे चमति। आङ्योगे आचामति। आचामत्। चमिष्यति। अचमिष्यत्। चमिता। अचमीत्। चचाम चेमतुः। चेमिथ। चम्यात्। ष्ठिवु = निरसने। ष्ठिवति इत्यत्र 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इति अचो दीर्घे ष्ठीवति। ष्ठिव्+इष्यति इत्यत्र—पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६ (गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः) इति गुणे ष्ठेविष्यति। अष्ठेवीत्, ष्ठिव्ष्ठिव्+अ इत्यत्र—शर्पूर्वाः खयः इति थकारयोपे अन्यहलश्च लोपे 'अभ्यासे चर्च' इति थस्य तकारे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति उपधागुणे तिष्ठेव। कित्वाद्गुणाभावे तिष्ठिवतुरित्यादि। आशीर्लिङि हलि चेति दीर्घे ष्ठीव्यात्। चिती=संज्ञाने। चेतति, चेतिष्यति, अचेतीत्, चिचेत, चित्यात्। एवं षिधु=गत्याम्। शुच=शोके। लुट=विलोडने। वृषु=वर्षणे। वर्षति। अवर्षीत्। वृष्यात्। हृषु=अलीके। घृषु=घर्षणे। च्युतिर=आसेचने। च्योतति। च्योतिष्यति। इरितो वा ३।१।५७ (च्लेरङ् धातोः) इति च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे, अच्युतत्। पक्षे अच्योतीत्, चुच्योत। च्युत्यात्। एवम् श्चुतिर् अविशब्दने, शब्दे इत्यन्ये। मूर्च्छा=मोह-समुच्छ्राययोः। कूज=अव्यक्ते शब्दे। फुल्ल=विकसने। चूष्=पाने। तूष्=तुष्टौ। पूष्=वृद्धौ। जीव=प्राणधारणे। शील=समाधौ। कील=बन्धने। पीव=स्थौल्ये। रक्ष=पालने। गद=व्यक्तायां वाचि। गदति। अगदत्। गदिष्यति। अगदीत्। अगादीत्। मष्=चुम्बने। टुनादि=समृद्धौ। आदिर्ञिटुडवः १।३।५ (धातोरित्) इति टुकारस्येत्संज्ञायां लोपे च तद्वदेव इकारनिवृत्तौ इदितो नुम् धातोः ७।१।५८ इति नुमागमे कर्तव्ये 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति

अकारस्यान्तावयवे नुमि अनुबन्धनिवृत्तौ शपि नन्दति, नन्दिष्यति, अनन्दीत्, इदित्वान्नलोपाभावे नन्द्यात्। अभि + नन्द = प्रशंसायाम्। एवं णिदि = निन्दायाम्। निन्दति। मडि=भूषायाम्। मण्डति। रहि=गतौ। रंहति। खजि=गति-वैकल्ये। खञ्जति। मुडि=खण्डने। मुण्डति। चदि = आह्लादे। चन्दति। कदि, क्रदि=आह्वान-रोदनयोः। चुबि = वक्त्र-संयोगे। गुजि=अव्यक्ते शब्दे। कुडि = वैकल्ये। लुटि-स्तेये। लुठि इत्येके। कुठि=प्रतिघाते। वृहि=वृद्धौ। वाछि = इच्छायाम्। अहि = गतौ। अंहति। द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'अत आदे'रिति अभ्यासदीर्घे आ + अंह इत्यत्र तस्मान्नुड् द्विहलः ७।४।७१ (धातोः अत आदेः) इति नुटि अनुबन्धनिवृत्तौ आनंह, आनंहतुः आनंहुः। आनंहिथ, आनंहथुः, आनंह। आनंह, आनंहिव, आनंहिम। अर्ह = पूजायाम्। अर्हति, आनर्ह, अर्हिष्यति। अर्च = गतिपूजनयोः। अर्चति, आनर्च। अर्द=गतौ याचने च। अर्दति, आनर्द। अर्ज=अर्जने। आनर्ज। गर्ज=शब्दे। तर्ज=भर्त्सने। चर्व=अदने। दंश = दंष्ट्राव्यापारे। दंश सञ्ज-स्वञ्जां शपि ६।४।२५ रञ्जेश्च (नलोपः) ६।४।२६ इति नलोपे दशति। 'व्रश्च-भ्रस्ज०' इति शस्य षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य ककारे सस्य मूर्द्धन्यादेशे कषोर्योगे क्षकारे दंक्ष्यति। दंष्टा। 'वदव्रजे'ति वृद्धौ अदांक्षीत्। ददंश, अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ६।४।२४ (नलोपः) इति नलोपे दश्यात्। लुञ्च=अपनयने। लुञ्चिष्यति। अलुञ्चीत्। लुच्यात्। अञ्चु = गति-पूजनयोः। अञ्चति, अञ्चिष्यति, आञ्चीत्। आनञ्च। अच्यात्। दृशिर्=प्रेक्षणे, 'पाघ्राध्मा०' इति पश्यादेशे पश्यति। सृजिदृशोर्झल्यमकिति ६।१।५८ इति मित्वात् 'अकार-

स्यान्तावयवे श्रमि श्रनुबन्धनिवृत्तौ द=श्रश्+स्यति इति जाते। यणत्वेन ऋकारस्य रकारे द्रश्+स्यति इत्यत्र 'व्रश्चभ्रस्ज०' इति षत्वे तस्य कत्वे मूर्धन्यादेशे द्रक्ष्यति। अदर्शत्, अद्राक्षीत्। ददर्श, ददर्शिथ, दद्रष्ठ, दृश्यात्। ज्वर=रोगे। ज्वरिष्यति। श्रथ, श्लथ=हिंसायाम्। ज्वल= दीप्तौ। स्वन, ध्वन=शब्दे। क्षर=सञ्चलने। लगे=सङ्गे। लगिष्यति। ललाग, लेगतुः। लग्यात्। णद=अव्यक्ते शब्दे। 'णो नः' इति णस्य नकारे नदति। ननाद, नेदतुः। रस्=शब्दे रसति। वि+रस्=कुशब्दे। लस्=शोभायाम्। वि + लस्=विलासे। फल=निष्पत्तौ। फलति। फलिष्यति। पफाल। 'तृफलभजत्रपश्च' इत्येत्वेऽभ्यासलोपे च फेलतुः। फल्यात्। दल = विसरणे। चर = गतौ। रण, भण, क्वण=शब्दे। लप, जप, जल्प, गल्प=व्यक्तायां वाचि। मह=पूजायाम्। रह=त्यागे। पत्लृ = पतने। पतति, पतिष्यति, लृदित्वात् च्लेरङि पत+अत् इति स्थितौ पतः पुम् ७।४।१९ (अङि) इति पुमागमे कर्त्तव्ये मित्वादकारात्परे पुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अडागमे, अपप्तत्, अपप्तताम्, अपप्तन्। अपप्तः, अपप्ततम्, अपप्तत। अपप्तम्, अपप्ताव, अपप्ताम। पपात, पेततुः। पत्यात्। वस=निवासे, वसति, वस्+स्यति इत्यत्र सः स्यार्द्धधातुके ६।४।४९ (तः) इति सस्य तकारे वत्स्यति। अवत्स्यत्। वस्ता। अवात्सीत्। अवास्+स+ताम् इत्यत्र सस्य तकारे अवात्+स+ताम् इत्यवस्थायाम्--'झलो झलि'। इति सलोपे अवात्ताम्, अवात्सुः। व वस्+अ इत्यत्र लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६।१।१७ (सम्प्रसारणम्)। इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणे सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८ (पूर्वरूपम्) इति पूर्वरूपे

उपधादीर्घे उवास । वस् अतुस् इत्यत्र [सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्] इति नियमाद् *वचिस्वपियजादीनां किति ६।१।१५ (सम्प्रसारणम्) इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे उस् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये सवर्णदीर्घे शासिवसिघसीनाञ्च[1] ८।३।६० (इण्कुभ्यां[2] सस्य[3] षः[4]) इति सस्य षत्वे ऊषतुः, ऊषुः । उवसिथ उवस्थ, ऊषथुः, ऊष । उवास, उवस, ऊषिव ऊषिम । उष्यात् । उप+वस = अभोजने । वद=व्यक्तायां वाचि । वदति, वदिष्यति, 'वदव्रजे'ति वृद्धौ अवादीत् । उवाद, ऊदतुः, ऊदुः, उवदिथ । उद्यात् । खनु=अवदारणे । खनति । खनिष्यति । अखनीत् अखानीत् । चखन्+अतुस् इत्यवस्थायाम्, 'गमहनजनखन०' इति उपधालोपे चख्नतुः, चख्नुः । चखनिथ । ये[3] विभाषा ६।४।४३ (जनसनखनाम्[1] आत्[2]) इति वैकल्पिके आत्वे खायात् पक्षे खन्यात् । इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

एध=वृद्धौ । इति वृद्ध्यर्थकात् अकर्मकात् एध् धातोः 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्त्तरि लकारोपस्थितौ 'वर्तमाने लडि'ति वर्तमानार्थके †लटि तत्स्थाने 'तिप्तस्झी'त्यादिना तिङादेशे कर्त्तव्ये

---

* यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ्व्येञ इत्यपि ।
ह्वेञ्वदी श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ।

† लटि--ते आते, अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । इति प्रत्याकारो ज्ञेयः । प्रथमत इमे प्रत्यया जिह्वारूढाः कर्तव्याः । ततो धातुरूपकथने सुविधा स्यात् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।३।१२ (धातोः)। इति अनुदात्तत्वा-
दात्मनेपदे विधेये तङानावात्मनेपदम् १।४।१०० इति तङः आत्म-
नेपदत्वात् प्रथमपुरुषैकत्व-विवक्षायाम् त प्रत्यये एध् + त इत्यत्र टित
आत्मनेपदानां टेरे ३।४।७९ (धातोर्लस्य)। इति तप्रत्ययाकारस्य
एत्वे शपि अनुबन्धनिवृत्तौ एध्+अते, इत्यत्र धकारस्य स्वरसंयोगे
एधते। द्विवचन-विवक्षायाम् आताम् प्रत्यये टेः एत्वे शपि एध+
आते, इति जाते आतो ङितः ७।२।८१ (अत इय्)। इति आ-
कारस्य इयादेशे लोपो व्योर्वलीति यलोपे एध + इते इति जाते
गुणे एधेते। बहुत्वविवक्षायाम् झप्रत्यये तस्य अन्तादेशे एध +
अन्ते, इत्यत्र पररूपे एधन्ते। एध् थास् इत्यत्र थासः से ३।४।८०
(टितो लस्य) इति थासः से कृते शपि एधसे। एध + आथामित्यत्र
शपि टेरेत्वे एध+आथे इत्यत्र आत इयादेशे यलोपे गुणे एधेथे, एधध्वे।
एध+ए इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपे एधे, एध+वहे इत्यत्र 'अतो
दीर्घो यञि' इति दीर्घे एधावहे, एधामहे। कर्तृवाच्यतया कर्तुः तिङा सा-
मानाधिकरण्यात् धर्मेन्द्रशास्त्री यशसि समेधते। तौ एधेते। ते एधन्ते
इत्यादि। *लङि तप्रत्यये शपि एधत इत्यत्र 'आडजादीनाम्' इति।
धातोः आडागमे वृद्धौ ऐधत ऐधेताम्, ऐधन्त। ऐधथाः, ऐधेथाम्,
ऐधध्वम्। ऐधे, ऐधावहि, ऐधामहि। †लोटि एधते इत्यत्र आमेतः

---

* लङि--त आताम् अन्त। थास् आथाम् ध्वम्। इ वहि महि।

† लोटि--ताम् आताम् अन्ताम्। स्व आथाम् ध्वम्। ऐ आवहै
आमहै।

३।४।९० (लोटः) इति एकारस्यामादेशे एधताम्, एधेताम्, एधन्ताम्। एधसे, इत्यत्र सवाभ्यां वामौ ३।४।९१ (एतः लोटः) इति एकारस्य वकारे एधस्व, एधेथाम्, एधध्वे इत्यत्र एतः अमि एधध्वम्। एध ए इत्यत्र एत ऐ ३।४।९३ (लोट उत्तमस्य) इति एकारस्यैकारे 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमे दीर्घे एधा + ऐ इत्यत्र 'आटश्चेति' वृद्धौ एधै, एध + वहै इत्यत्र, आडागमे सवर्णदीर्घे एधावहै, एधामहै। *विधिलिङि तप्रत्यये शपि अनुबन्धनिवृत्तौ एध+त, इत्यत्र लिङः सीयुट् ३।४।१०२ (आत्मनेपदस्य) इति टित्वात् तप्रत्ययस्यादौ सीयुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ 'लिङः सलोपोऽनन्तस्ये'ति सलोपे गुणे एधेत, एधेयाताम्, एध+झ इत्यत्र झस्य रन् ३।४।१०५ (लिङः) इति झस्य रनादेशे सीयुडादिकार्ये एधेरन्। एधेथाः, एधेयाथाम्, एधेध्वम्। उत्तमपुरुषैकवचने इटोऽत् ३।४।१०६ (लिङः) इति इटः अदादेशे सीयुडादिकार्ये एधेय, एधेवहि, एधेमहि। †लृटि तप्रत्यये टेरेत्वे 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्यये तस्यार्द्धधातुके वलादौ इटि, मूर्धन्यादेशे, एधिष्यते, एधिष्येते, एधिष्यन्ते। एधिष्यसे, एधिष्येथे, एधिष्यध्वे। एधिष्ये, एधिष्यावहे, एधिष्यामहे। ‡लृङि आडागमे वृद्धौ

---

* विधिलिङि--ईत ईयाताम् ईरन्। ईथाः ईयाथाम् ईध्वम्। ईय ईवहि ईमहि।

† लृटि-स्यते स्येते स्यन्ते। स्यसे स्येथे स्यध्वे। स्ये स्यावहे स्यामहे।

‡ लृङि--स्यत स्येताम् स्यन्त। स्यथाः स्येथाम् स्यध्वम्। स्ये स्यावहि स्यामहि।

ऐधिष्यत, ऐधिष्येताम्, ऐधिष्यन्त। ऐधिष्यथाः, ऐधिष्येथाम्, ऐधिष्यध्वम्। ऐधिष्ये, ऐधिष्यावहि, ऐधिष्यामहि। *लुटि एधिता, एधितारौ, एधितारः। एधितासे, एधितासाथे, एधितास् + ध्वे, इत्यत्र धि च ८।२।२५ (सलोपः) इति सलोपे एधिताध्वे। एधितास्+ए, इत्यत्र ह एति ७।४।५२ (सः तासस्त्योः) इति सो हकारे एधिताहे, एधितास्वहे, एधितास्महे। †लुङि तप्रत्यये शपं बाधित्वा च्लौ तस्य सिचि अनुबन्धनिवृत्तौ आर्द्धधातुकत्वात् इटि मूर्धन्यादेशे ष्टुत्वे आडागमे वृद्धौ ऐधिष्ट, ऐधिषाताम्, ऐधिष् + झ इत्यत्र आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५ (झः अत्) इति झस्य अति कृते ऐधिषत। ऐधिष्ठाः, ऐधिषाथाम्। ऐधिस् + ध्वम् इत्यत्र 'धि च', इति सलोपे ऐधिध्वम् इति जाते इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ८।३।७८ (मूर्धन्यः) इति धस्य ढत्वे ऐधिढ्वम्। ऐधिषि, ऐधिष्वहि, ऐधिष्महि। ‡लिटि तु इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३।१।३६ (लिटि धातोः आम्) इत्यामि कृते आमः २।४।८१ (लिटो लुक्) इति लिटो लुकि एधाम् इत्यत्र प्रातिपदिकादिलुगन्तकार्ये §कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४० (आमः)

---

* लुटि--ता तारौ तारः। तासे तासाथे ताध्वे। ताहे तास्वहे तास्महे।

† लुङि--सेट्कधातुषु इष्ट इषाताम् इषत। इष्ठाः इषाथाम् इढ्वम्। इषि इष्वहि इष्महि। अनिट्केषु लङ्वत्।

‡ लिटि--ए आते इरे। से आथे ध्वे। ए वहे महे।

§ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे० ५।४।५० इति सूत्रस्य कृञा-

इति लिट्परकस्य कृञोऽनुप्रयोगे प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षायां तप्रत्यये तस्य 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे एधां + कृ + त इति जाते—लिटस्तझयो-[1]रेशिरेच्[2] ३।४।८१ इति तकारस्य एशित्यादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ एधाम्+कृ + ए इत्यत्र 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम् चकृए इत्यत्र 'इको यणचि' इति यणि एधाम् + चक्रे, इति जाते 'मोनुस्वारः' इति मस्यानुस्वारे 'वापदान्तस्ये, ति वैकल्पिके परसवर्णे एधाञ्चक्रे, एधाञ्चक्राते, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति इरेचि यणि एधाञ्चक्रिरे, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इण्निषेधे मूर्द्धन्यादेशे एधाञ्चकृषे, एधाञ्चक्राथे, 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' इति धस्य मूर्धन्यादेशेन ढत्वे एधाञ्चकृढ्वे एधाञ्चक्रे, 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि' इति इटो निषेधे एधाञ्चकृवहे, एधाञ्चकृमहे। भुवोऽनुप्रयोगे भुवः परस्मैपदित्वात् एधाम् + भू अ इति जाते द्वित्वादिकार्ये वैकल्पिके परसवर्णे एधाम्बभूवेत्यादि। एवमसोऽनुप्रयोगे तस्यापि परस्मैपदित्वात् एधाम् + अस्+अ इत्यत्र द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'अत आदेः' इति अभ्यासदीर्घे ततः सवर्णदीर्घे एधामास एधामासतुः, एधामासुः। एधामासिथ, एधामासथुः, एधामास एधामास एधामासिव, एधामासिम। *आशीर्लिङि तप्रत्यये आर्धधातुकत्वेन शपोऽभावे 'लिङः सीयुट्'

दारभ्य, "कृञो द्वितीय तृतीय० ५।४।५८ इति सूत्रस्थ-'ञ,कारान्तः 'कृञ्' प्रत्याहारः तेन कृ+भू = अस् इति त्रयो धातवो लभ्यन्ते।

* आशीर्लिङि—सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्। सीष्ठाः सीयास्थाम् सीध्वम्। सीय सीवहि सीमहि।

इति सीयुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ सुट् तिथोः ३।४।१०७ (लिङः) इति तकारस्यादौ सुडागमेऽनुबन्धनिवृत्तौ सकारस्य मूर्धन्यादेशे ष्टुत्वेन-तकारस्य टकारे एध्+सीष्ट इति जाते वलादित्वादिटि मूर्धन्यादेशे एधिषीष्ट, एधिषीयास्ताम्, एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थाम्, एधिषीढ्वम्, एधिषीय, एधिषीवहि, एहिषीमहि। सम्+एध= समृद्धौ। यथा चिद्वत्सु र० वि० धुलेकरः समेधते इत्यादि। ईह= चेष्टायाम्। ईहते, ईहाञ्चक्रे, इत्यादि। ईक्ष=दर्शने। ईक्षते, ईक्षाञ्चक्रे इत्यादि। निर्+ईक्ष=निरीक्षणे। परि+ईक्ष=परीक्षायाम्। सम्+ ईक्ष=समीक्षायाम्। इत्यादि प्रायः सर्वोपसर्गयोगेनैवेक्षधात्वर्थविशेषो ज्ञेयः। यथा—अन्वीक्षते अपेक्षते, अभीक्षते, वीक्षते, प्रेक्षते, प्रतीक्षते, उदीक्षते, उपेक्षते। इत्यादि। ऊह=वितर्के। ऊहाञ्चक्रे। गर्ह=कुत्सा-याम्। गर्हते। जगर्हे। कपि=चलने। कम्पते, कम्पिष्यते, चकम्पे, कम्पिषीष्ट। अनु+कम्प=अनुकम्पायाम्। एवम् स्पदि=किञ्चिच्चलने। स्पन्दते। स्पन्दिष्यते। द्वित्वादिकार्ये 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषे पस्पन्दे, इत्यादि। क्लिदि=परिदेवने क्लिन्दते, क्लिन्दिष्यते चिक्लिन्दे। वदि=अभिवादनस्तुत्योः। वन्दते, वन्दिष्यते, ववन्दे वन्दिषीष्ट। लघि=गतौ। लङ्घते। शकि=शङ्कायाम्। शसि=आशंसायाम् [प्रायेणाय माङ्पूर्वः] आशंसते। आशंसिष्यते आशशंसे। आशंसिषीष्ट। मुडि= मार्जने। मुण्डते। मुण्डिष्यते। चडि=कोपे। चण्डते। मडि=भूषा-याम्। मण्डते। (परस्मैपदीत्येके)। टुवेपृ=कम्पने। वेपते। काशृ= दीप्तौ। काशते, काशिष्यते। प्र+काश=प्रदीप्तौ। वि+काश=उत्फुल्लने। अव+काश=रिक्तीभावे। निस्+काश=निस्सारणे। भासृ=दीप्तौ।

रासृ=गर्दभ-शब्दे । भाष्=कथने । लोकृ, लोचृ=दर्शने । लोकते, लोकिष्यते । लिटि द्वित्वादिकार्ये अभ्यासह्रस्वत्वेन 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति ओत उकारे लुलोके । बाधृ=प्रतिघाते । बाधते । घट=चेष्टायाम् । घटते । घटिष्यते । जघटे । घटिषीष्ट । सम्+घट=सङ्गमे । वि + घट = विश्लेषणे । उद्+घट=अपावरणे । जित्वरा=सम्भ्रमे । धातोः अनुबन्धनिवृत्तौ त्वरते, त्वरिष्यते तत्वरे । कत्थ = श्लाघायाम् । कत्थते । कत्थिष्यते । चकत्थे । च्युङ्= पतने । च्यवते । च्योष्यते, अच्योष्ट, चुच्युवे, च्योषीष्ट । एवं प्लुङ्= गतौ । डीङ्= विहायसा गतौ । [प्रायेणायमुत्पूर्वः] उड्डयते । उड्डयिष्यते । उदडयिष्यत । 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणि उपसर्गयोगे उड्डिड्ये । उड्डिड्याते । उड्डिड्यिरे । विभाषेटः ८।३।७९ (इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्) इति वैकल्पिके ढत्वे उड्डिड्यिढ्वे उड्डिड्यिध्वे । स्मिङ्=ईषद्धासे । स्मयते । स्मयिष्यते । अस्मेष्ट । संयोगपूर्वकत्वात् यणोऽभावे 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इति इयङि सिस्मिये, क्रादिनियमादिटि सिस्मियिषे, 'विभाषेट' इति वैकल्पिके ढत्वे सिस्मियिढ्वे, सिस्मियिध्वे । सिस्मियिवहे, सिस्मियिमहे । द्युत = दीप्तौ, द्योतते । द्योतिष्यते । लुङि तु द्युद्भ्यो लुङि १।३।९१ (परस्मैपदं वा) इति वैकल्पिके परस्मैपदे तिपि च्लि प्रत्यये । द्युत्+च्लि, इति स्थितौ 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' इति च्लेः अङि ङित्वाद् गुणाभावे अडागमे अद्युतत् । पक्षे अद्योतिष्ट । अद्योतिषाताम् । इत्यादि । लिटि द्वित्वादिकार्ये द्यु+द्युत्+ए इति जाते द्युति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम् ७।४।६७ (अभ्यासस्य) इति यकारस्य इकारे सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे दिद्युते, दिद्युताते, दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । रुच =

दीप्तौ अभिप्रीतौ च। रोचते, अरुचत्, अरोचिष्ट। रुरुचे, रोचिषीष्ट। स्रंसु-भ्रंसु-ध्वंसु = अधःपतने। स्रंसते, स्रंसिष्यते, 'द्युद्भ्यो लुङि' इति वैकल्पिके परस्मैपदे, तिपि 'पुषादिद्युतादि०' इति। च्लेरङि 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति', इति नलोपे* अस्रसत्, पक्षे अस्रंसिष्ट। एवं ध्वंसु-भ्रंस्वोरपि रूपाणि। श्विता=वर्णे। जिष्विदा=स्नेहनमोचनयोः। घुट=परिवर्त्तने। रुट् लुट् लुठ=प्रतिघाते। शुभ=दीप्तौ। स्रम्भु=विश्वासे। क्षुभ=सञ्चलने। वृतु=वर्तने, वर्तते, लृटि तु वृद्भ्यः स्यसनोः १।३।९२ (परस्मैपदं) इति वैकल्पिके परस्मैपदे तिपि स्यप्रत्यये वृत्+स्यति इत्यत्र न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५९ (से परस्मैपदे इट्) इति इण्निषेधे लघूपधगुणे वर्त्स्यति, पक्षे तङि इडागमे वर्तिष्यते। अवर्त्स्यत्। अवर्तिष्यत। लुङि द्युतादित्वात्परस्मैपदे च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे अवृतत् अवर्तिष्ट। ववृते। वर्तिषीष्ट। नि+वृत्=निवृत्तौ। निर्+वृत्=निष्पत्तौ। प्र+वृत्=प्रवृत्तौ। आ+वृत् = अभ्यासे। परा+वृत्=पश्चान्निवृत्तौ। अनु + वृत्=अनुसरणे। वि+वृत्=अतत्वतोऽन्यथाभावे। उद्+वृत्= उपरिभावे। अति+वृत्=लङ्घने। परि+वृत्=परिवर्तने। एवम् वृधु= वृद्धौ। इह द्वावेव वृतादौ पठितौ। द्युतादिः समाप्तः। मुद=हर्षे। मोदते, मोदिष्यते, मुमुदे, मोदिषीष्ट। रमु = क्रीडायाम् रमते। रंस्यते। अरंस्यत। मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारे रन्ता। अरंस्त। रेमे। रंसिष्ट। उप + रम् = निवृत्तौ, मृतौ च। वि + रम्=निवृत्तौ।

---

* नकाराजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु।
सकारजश्शकारश्चेषाट्टवर्गस्तवर्गजः॥

आ + रम् = विहारे (आत्मनेपदिनौ)। अभि + रम् = आनन्दे। रभ् = आरम्भे। [प्रायेणायमाङ्पूर्वः] आरम्भते। 'खरि चे'ति चर्त्वेन भकारस्य पकारे आरप्स्यते। रभ्+ता इत्यत्र 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धकारे 'झलां जश् झशि' इति भस्य बत्वे आरब्धा। अरभ्+स्त इत्यत्र 'झलो झलि' इति सलोपे तस्य धत्वे जश्त्वेन भस्य बत्वे आरब्ध। आरप्सातास्, आरप्सत। आरब्धाः, आरप्साथाम्, आरब्ध्वम्। आरप्सि, आरप्स्वहि, आरप्स्महि। आरेभे। आरप्सीष्ट। एवम् डुलभष्= प्राप्तौ। आ + लभ = स्पर्शे हिंसायाञ्च। उप + आ + लभ् = भर्त्सने। वि + प्र + लभ=प्रतारणायाम्। भिक्ष = याचने। भिक्षते। भिक्षिष्यते। बिभिक्षे। भिक्षिषीष्ट। एवम् शिक्ष विद्योपादाने, शिक्षते। षेवृ = सेवायाम्, सेवते। सेविष्यते। द्वित्वादिकार्ये 'आदेशप्रत्यययोः' इति आदेशसकारतया, इणोऽभ्यासात् परस्य सस्य मूर्धन्यादेशे सिषेवे। सेविषीष्ट। त्रैङ् = पालने। शपि आयादेशे त्रायते। लृटि 'एकाच उपदेशेऽशिति' इति एकारस्य आत्वे त्रास्यते। द्वित्वादिकार्ये 'आतो लोप इटि च' इति आलोपे-तत्रे। तत्राते। तत्रिरे, क्रादिनियमादिटि तत्रिषे इत्यादि। एवम् प्यैङ् = वृद्धौ। देङ्+रक्षणे = दयते, दास्यते। लुङि अदा + स्त इत्यत्र 'दाधाघ्वदाप्' इति 'घु'-संज्ञायाम् स्थाघ्वोरिच्च १।२।१७ (सिच् कित्) इति धातोः आकारस्य इत्वे सिचश्च कित्वात् गुणाभावे ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७ (सिचो लोपो झलि) इति सिचो लोपे अदित। अदिषाताम्। अदिषत। अदिथाः। अदिषाथाम्। अदिध्वम्। अदिषि। अदिष्वहि। अदिष्महि। लिटि प्राप्तं द्वित्वं प्रबाध्य दयतेर्दिगि लिटि ७।४।९ इति दिग्यादेशे 'एरनेकाच' इति

त्वणि दिग्ये, दिग्याते, दिग्यिरे, दिग्यिषे, दिग्याथे, दिग्यिध्वे, दिग्ये, दिग्यिवहे, दिग्यिमहे। दासीष्ट, दासीयास्ताम्, दासीरन्। अय=गतौ, अयते, अयिष्यते। 'विभाषेटः' इति वैकल्पिके ढत्वे आयिढ्वम् आयिध्वम्। लिटि तु दयायासश्च ३।१।३७ (आम् लिटि) इत्यामि आम्-निमित्तकलुगादिकार्ये अयाम् इत्यस्मात् लिट्परके कृञोऽनुप्रयोगे द्वित्वादिकार्ये अयाञ्चक्रे, अयांचक्रे। अयाम्बभूव। अयामास। अयिषीष्ट। अयिषीढ्वम् ,। (ध्वम्) 'ते प्राग्धातोः', इति परोपसर्गयोगे परायते इत्यत्र उपसर्गस्यायतौ ८।२।१९ (रो लः) इति रस्य लत्वे पलायते। एवम् प्लायते। दय=दान गतिरक्षणहिंसादानेषु। दयते। दयिष्यते। दयाञ्चक्रे। देवृ=देवने। देवते। देविष्यते। स्फायी=वृद्धौ। स्फायते। स्फायिष्यते। अस्फायिढ्वम् (ध्वम्) द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति फकार-शेषे सलोपे च अभ्यासस्य चर्त्वेन पकारे पस्फाये। स्फायिषीढ्वम् (ध्वम्)। व्यथ=भयसञ्चलनयोः। व्यथते। व्यथिष्यते। द्वित्वादि-कार्ये व्य+व्यथ+ए इत्यत्र व्यथो लिटि ७।४।६८ (अभ्यासस्य सम्प्र-सारणम्) इति यकारस्य इकारे सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे विव्यथे। व्यथिषीष्ट। इत्यादि। प्रथ=प्रख्याने। प्रथते। प्रथिष्यते। पप्रथे इत्यादि। त्रपूष्। लज्जायाम्। त्रपते। त्रप्+स्यते इत्यत्र स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ७।२।४४ (आर्द्धधातुकस्येट् वलादेः) इति वैकल्पिके इटि त्रपिष्यते पक्षे त्रप्स्यते। अत्रपिष्यत। अत्रप्स्यत। त्रपिता। त्रप्ता। अत्रपिष्ट पक्षे 'झलो झलि' इति सलोपे अत्रप्त अत्रप्साताम् इत्यादि। 'तृफलभजत्रपश्च' इति एत्वाभ्यासलोपे त्रेपे। त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट। इत्यात्मनेपदिनः।

❀ अथोभयपदिनः धातवः ❀

स्वरितञितां (उभयपदिनां) धातूनान्तु स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७२ (धातोः आत्मनेपदम्) इति सूत्रेण कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदप्रत्यये अन्यत्र परस्मैपदप्रत्यये च उभयथा रूपाणि भवन्ति । तथाहि णीञ्=प्रापणे । इत्येवं धातु-गण-पठितस्य 'नी' इत्यस्य 'भूवादयो धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् लटि कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे तप्रत्यये शपि गुणे अयादेशे नयते। एवम्परस्मैपदे नयतीत्यादि। नेष्यते, नेष्यति। अनेष्यत (त्) नेता। अनेष्ट, अनैषीत्। निन्ये, निनाय। नेषीष्ट, नीयात्। प्र + नी = प्रेरणे। अप+नी=दूरीकृतौ। अनु + नी = अनुनये। निर् + नी = निर्णये। दुर् + नी = दुर्णये। अभि + नी = अभिनये। वि + नी = विनयने। उद् + नी=उन्नयने। परि + नी = विवाहे। उप + नी = ब्रह्मचारिणोगुरुकुलप्रयाणे। आ+नी=आनयने। श्रिञ्=आश्रये, आसौ च। श्रयते, (ति)। श्रयिष्यते (ति)। लुङि श्रि+त, इत्यत्र च्लौ तस्य 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति चङि 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये शिश्रि + अत इत्यत्र 'अचिश्नु०' इति इयङि अडागमे अशिश्रियत (त्) शिश्रिये, शिश्राय। श्रयिषीष्ट, श्रीयात्। सम् + आ + श्रि = अवलम्बने। प्र + श्रि = नम्रतायाम्। उद् + श्रि = उन्नीतौ। धृञ् = धारणे। धरते (ति)। धरिष्यते (ति), धर्ता। अधृ + स्त इत्यत्र। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुकि ङित्वाद् गुणनिषेधे अधृत। अधृ + सीत्, इत्यत्र 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ षत्वे अधार्षीत्। दध्रे, क्रादिनियमादिटि दध्रिषे।

दध्रिध्वे। दध्रिवहे। दध्रिमहे। दधार, दध्+थ, इत्यत्र 'अतो भार-द्वाजस्य' इति इण्निषेधे गुणे दधर्थ, दध्रथुः, दध्र। दधार, दधर क्रादिनियमान्नित्यमिटि यणि दध्रिव। दध्रिम। धृ+षीष्ट, इत्यत्र उश्च १।२।१२ (लिङ्सिचौ कितौ तङि) इति लिङः कित्वाद् गुणाभावे धृषीष्ट। परस्मैपदे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति ऋतो रिङि ह्रस्वविधाना-रम्भसामर्थ्यात् दीर्घाभावे ध्रियात्। उद्+धृ = उद्धारे मोचने च। आ+धृ = आश्रये। हृञ् = हरणे। जह्रे, जह्रिषे, जह्रिवहे (महे)। जहार, जहर्थ, जह्रिव। प्र+हृ = प्रहारे। अप+हृ = संहारे। उप+सम्+हृ = समासौ। अनु+हृ = अनुकरणे। अभि+अव+हृ = भोजने। वि+अव+हृ = आदानप्रदानयोः (व्यवहारे)। निर्+हृ = शववहने। वि+हृ = विहारे (भ्रमणे)। उद्+हृ = उद्धारे। परि+हृ = परिहारे (दोषमार्जने)। उप+हृ = उपहारदाने। आ+हृ = आदाने। उद्+आ+हृ = उदाहरणदाने। वि+आ+हृ = स्पष्टोक्तौ। भृञ् = भरणे। क्रादिनियमादिडभावे बभृषे। बभृध्वे। बभृवहे। भरद्वाजनियमादिडभावे गुणे बभर्थ। क्रादिनियमादिडभावे बभृवहि। आ+भृ = आभूषणे (शरीरालङ्करणे)। ह्वेञ्=स्पर्द्धायाम् ह्वयते (ति)। 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे ह्वास्यते (ति)। ह्वाता। आह्वा+त इत्यत्र च्लौ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।५४ (लिंपिसिचिह्वश्च च्लेः अङ्) इति वैकल्पिके च्लेरङि 'आतो लोप इटि च' इत्याती लोपे अडागमे, अह्वत पक्षे अह्वास्त। परस्मैपदे तु लिपिसिचिह्वश्च ३।१।५३ (च्लेरङ्) इति नित्यं च्लेरङि आलोपे अडागमे अह्वत, अह्वताम्, अह्वन् इत्यादि। ह्वे+ए इत्यत्र नित्य-

तया--द्वित्वात् पूर्वम् *अभ्यस्तस्य च ६।१।३३ (ह्वः सम्प्रसारणम्) इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे हु, इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये उवङि, जुहुवे, जुहुवाते, जुहुविरे । क्रादिनियमादिटि जुहुविषे, जुहुवाथे, जुहुविध्वे । जुहुवे, जुहुविवहे, जुहुविमहे । जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः । जुहविथ, जुहोथ, जुहुविव । ह्वासीष्ट । परस्मैपदे ह्वे + यात् इत्यत्र 'वचिस्वपि यजादीनां किति' इति वस्य उकारे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे दीर्घे हूयात् हूयास्ताम् इत्यादि । आ + ह्वेञ् = आह्वाने । डुपचष् = पाके पचते (ति)। पक्ष्यते (ति)। अपक्त । 'वदव्रजेति' वृद्धौ अपाक्षीत् । पेचे । पेचिषे, पेचिथ, पपक्थ । पेचिव । पक्षीष्ट । पच्यात् । भज = सेवायाम्। भजते (ति)। भक्ष्यते (ति)। बभज् + ए इत्यत्र 'तृफलभजत्रपश्च' इति उपधाया एत्वे अभ्यासस्य च लोपे भेजे । भेजिषे । भेजिथ, बभक्थ । भेजिव । भक्षीष्ट, भज्यात् । यज् = देवपूजा-सङ्गतिकरणदानेषु । यज् + स्यते इत्यत्र 'व्रश्चभ्रस्जेति' जस्य षत्वे 'षढोः कः सि' इति षस्य ककारे सस्य मूर्धन्यादेशे यक्ष्यते (ति) यष्टा । यज् + स् + त, इत्यत्र 'झलो झलीति' सलोपे षत्वे ष्टुत्वे अडागमे अयष्ट । अयक्षाताम् । अयक्षत । अयज् + सीत्, इत्यत्र 'वदव्रजेति' वृद्धौ अयाक्षीत् । 'झलो झलि' इति सलोपे षत्वे ष्टुत्वे अयाष्टाम् । यज् + ए, इत्यत्र 'वचि स्वपि' इति सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे अभ्यासकार्ये सवर्णदीर्घे ईजे । क्रादिनियमादिटि ईजिषे । ययज् + अ, इत्यत्र 'लिट्यभ्यासस्यो-भयेषाम्' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अत उपधाया इति वृद्धौ इयाज ।

---

* अभ्यस्तीभविष्यत इत्यर्थः ।

यज+अतुस् इत्यत्र पूर्वं 'वचिस्वपि०' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि-कार्ये दीर्घे ईजतुः । ईजुः। इयजिथ, इयष्ट । क्रादिनियमादिटि ईजिव (म)। यक्षीष्ट, इज्यात् । टुयाचृ=याचने । याचिष्यते (ति)। ययाचे ययाच । याचिषीष्ट । याच्यात् । लष् = स्पृहायाम् । [प्रायेणा-यमभिपूर्वः] 'वा भ्राशेति' वैकल्पिके श्यनि अभिलष्यते (ति)। अभि-लषते (ति) इत्यादि । टुवप् = बीजसन्ताने । वपते (ति) वप्स्यते (ति)। अवप्त । अवाप्सीत् । अवाप्ताम् इत्यादि । लिटि किति 'वचिस्वपी'ति पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे ऊपे । क्रादिनियमादिटि ऊपिषे । ऊपिध्वे । 'लिट्यभ्यासस्ये'ति सम्प्रसारणे उवाप । 'वचिस्वपी'ति पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे ऊपतुः । उवपिथ, उवप्थ । क्रादिनियमादिटि ऊपिव । वह = प्रापणे । वहते (ति)। वह् + स्यते इत्यत्र 'हो ढः' इति ढत्वे "षढोः कः सि' इति ककारे सस्य मूर्धन्यादेशे कषोः संयोगेन क्षकारे वक्ष्यते (ति)। वह् + ता इत्यत्र ढत्वे तकारस्य धकारे तस्य च ष्टुत्वेन ढकारे वढ् + ढा इति जाते ढो[१] ढे[२] लोपः[३] ८।३।१३ इति ढलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति प्राप्तदीर्घमपवादत्वेन बाधित्वा सहिवहोरोदवर्णस्य ६।३।११२ (ढलोपे) इति अकारस्य ओकारे वोढा । वह् + स्त इत्यत्र 'झलो झली'ति सलोपे ढकारादिकार्ये अडागमे अवोढ । अवक्षा-ताम् इत्यादि । अवाक्षीत्, अवोढाम् इत्यादि । पूर्वं सम्प्रसारणे ततो-द्वित्वादिकार्ये । ऊहे । ऊहिद्वे, ऊहिध्वे । उवाह । ऊहतुः । उवहिथ, उवोढ । ऊहिव (म)। वक्षीष्ट । उह्यात् । अप + वह = कुमार्गनयने। सम् + वह = गात्र-व्यथादूरीकारे । निर् + वह = भारस्वीकृतौ । दुर्+ वह = असह्ये । वि, उद् + वह = परिणये । इति भ्वादयः ।

❀ अथादादयः । तत्र परस्मैपदिनः ❀

अद् = भक्षणे । 'भूवादयो धातवः' इति धातुत्वात् लटि तत्स्थाने तिपि शपि अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२ (लुक्) इति शपो लुकि दस्य चर्त्वेन तकारे अत्ति, अत्तः, अदन्ति । अत्सि, अत्थः, अत्थ । अद्मि, अद्वः, अद्मः । अद् + त् इत्यत्र अदः सर्वेषाम् ७।३।१०० (मंते अपृक्ते सार्वधातुके अट्) इति अपृक्तप्रत्ययस्याडागमे अदत् इति जाते 'आड-जादीनाम्' इति आटि आटश्चेति वृद्धौ, आदत् । आत्ताम्, आदन् । आदः, आत्तम्, आत्त । आदम्, आद्व, आद्म । अत्तु, अत्तात्, अत्ताम्, अदन्तु । अद् + हि इति स्थितौ हुझल्भ्यो हेर्धिः ६।४।१०१ इति हेर्धौ अद्धि, अत्तात्, अत्तम्, अत्त । अदानि, अदाव, अदाम । अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । अद्याः अद्यातम्, अद्यात । अद्याम्, अद्याव, अद्याम । अत्स्यति, आत्स्यत्, अत्ता । लुङ्सनोर्घस्लृ २।४।३७ (अदः) इति अदः घस्लादेशे लृदित्वात् 'पुषादि-द्युतादि०' इति च्लेरङि अडागमे अघसत् इत्यादि । लिटि णलादि कार्ये लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४० (अदो घस्लृ) इति वैकल्पिके घस्लादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ घस् + अ, इति स्थितौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये उपधादीर्घे जघास, जघस् + अतुस् इत्यत्र 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्य-नङि' इत्युपधालोपे, 'खरि च' इति घस्य ककारे 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति सस्य मूर्धन्यादेशे कषोः संयोगेन क्षकारे जक्षतुः, जक्षुः । जघसिथ, जक्षथुः, जक्ष । जघास, जघस, जक्षिव, जक्षिम । पक्षे आद आदतुः, आदुः, 'इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्' इति इटि आदिथ, आदथुः, आद । क्रादिनियमादिटि आदिव, आदिम । अद्यात् । हन = हिंसागत्योः । हन्ति,

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोझलिक्ङिति ६।४।३७ इति नलोपे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च हतः। 'गम-हन-जन०' इति उपधालोपे—हो हन्तेर्ञिन्नेषु ७।३।५४ (कुत्वम्) इति हस्य घत्वे घ्नन्ति। 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारे हंसि, हथः, हथ। हन्मि हन्वः, हन्मः। अहन्, अहताम्, अघ्नन्। अहन्, अहतम्, अहत। अहनम्, अहन्व, अहन्म। हन्तु, हतात् हताम्, घ्नन्तु। हन्+हि, इति स्थिते—हन्तेर्जः ६।४।३६ (हौ) इति हन्तेर्जकारे जहि, हतात्, हतम्, हत। हनानि, हनाव (म) हन्यात्, हन्याताम्, हन्युः। इत्यादि। ऋद्धनोः स्ये, इति इटि हनिष्यति। अहनिष्यत्। हन्ता। लुङि लिपि लुङि च २।४।४३ (हनो वधः) इति हनः वधादेशे 'अतो लोपः' इति अलोपे 'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घे अडागमे अवधीत्, अवधिष्टाम्, अवधिषुः। इत्यादि। 'होहन्तेर्ञिन्नेषु' इति कुत्वे जघान, जघ्नतुः, जघ्नुः। अकारवत्वात् थलि वैकल्पिके इटि अभ्यासाच्च ७।३।५५ (हन्तेः हः कुः) इति हस्य कुत्वेन घकारे जघनिथ पक्षे जघन्थ, जघ्नथुः, जघ्न। जघान, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वेन घे जघन, जघ्निव, जघ्निम। हन्+यात् इत्यत्र—हनो वध लिङि २।४।४२। इति वधादेशे अतो लोपे वध्यात्, वध्यास्ताम् इत्यादि अव+हन् = खण्डने। वि+आ+हन् = प्रतिबन्धे। सम्+हन् = संघाते। आ+हन् = आघाते (आत्मनेपदी) शासु = अनुशिष्टौ। शास्ति, शास्+तः इत्यत्र शास इदङ्हलोः ६।४।३४ (उपधायाः क्ङिति) इति उपधाया इकारे 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वे ष्टुत्वे शिष्टः। शास्+झि इत्यत्र—जक्षित्यादयः षट् ६।१।६ (अभ्यस्तम्)

इति अभ्यस्त-संज्ञायाम् अदभ्यस्तात् ७।१।४ (झस्य) इति झेः अति शासति। शास्सि। शिष्ठः। शिष्ठ। शास्मि, शिष्वः, शिष्मः॥ शास्+व, इत्यत्र। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२९ (झलि लोपः) इति सलोपे अडागमे, अशात्, अशिष्टाम्। 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुसि अशासुः। अशाः, अशिष्टम्, अशिष्ट। अशासम्, अशिष्व (म) शास्तु, शिष्टात्, शास्+हि, इत्यत्र 'हुझल्भ्यो हेर्धिः, इति हेर्ध्यादेशे कृते शास्+धि इति जाते-शा हौ ६।४।३५ (शासः) इति शासः शादेशे कृते शाधि, शिष्टात्। शासानि। शिष्यात् शिष्याताम् शिष्युः। शासिष्यति। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेः अङि शास्+अत् इति जाते 'शास इदङ्हलोः' इति उपधाया इकारे 'शासिवसि०' इति मूर्धन्यादेशे अडागमे अशिषत्। शशास, शशासतुः। शशासिथ। शिष्यात् शिष्यास्ताम् शिष्यासुः। आङः शासु = इच्छायाम्। (आत्मनेपदे)। आशास्ते, आशासाते, आशासते। आशास्त। आशास्ताम्। आशासीत। आशासिष्यते। विद = ज्ञाने। विद्+ति इत्यत्र विदो लटो वा ३।४।८३ (परस्मैपदानां णलादयः।) इति तिपो वैकल्पिके णलि अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे वेद विदतुः विदुः। वेत्थ विदथुः विद। वेद विद्वः विद्मः। पक्षे वेत्ति वित्तः विदन्ति। अवेत् अवित्ताम् अविदुः। अवेद्+स् इत्यत्र दश्च ८।२।७५ (सिपि धातोः रुः वा) इति दस्य वैकल्पिके रुत्वे 'रात्सस्य' इति सलोपे अवेः। पक्षे अवेद् (त) विद्+तु इत्यत्र विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३।१।४१ इति आमि लोडन्तकृञोऽनुप्रयोगे अनुस्वारे परसवर्णे गुणाभावे च निपातिते विदाङ्कृ+तु इति जाते तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७९ (कर्तरि) इति उप्रत्यये ऋकारस्य अरि उकारस्य च ओकारे विदाङ्करोतु

विदाङ्करुतात् इत्यत्र अत उत्सार्वधातुके ६।४।११० (करोतेः क्ङिति) इति अकारस्योकारे विदाङ्कुरुतात् इत्यादि । आमोऽभावपक्षे वेत्तु वित्तात् । विद्धि । वेदानि । विद्यात् । वेदिष्यति । अवेदीत् । विवेद । विद्यात् । इण् = गतौ । एति, इतः । इ + अन्ति इत्यत्र इणो यण् ६।४।८१ (अचि) इति यणि यन्ति । ऐत, ऐताम्, आयन् । ऐः, ऐतम्, ऐत । आयम्, ऐव, ऐम । एतु । अयानि । इयात् । एष्यति । इणो गा लुङि २।४।४५ इति गादेशे 'गातिस्थेति' सिचो लुकि अगात्, अगाताम्, अगुः । लिटि द्वित्वादि कार्ये गुणे अयादेशे उपधावृद्धौ इ + आय इति जाते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि इयाय, इइ+अतुस् इत्यत्र 'इणो यण् इति यणि इयतुस् इति स्थितौ दीर्घ इणः किति ७।४।६९ (अभ्यासस्य लिटि) इति अभ्यासस्य दीर्घे ईयतुः, ईयुः । इययिथ, इयेथ । ईयिव । ईयात् । निर् + ईयात् इत्यत्र एतेर्लिङि ७।४।२४ इति ह्रस्वे निरियात् । सम्+इ = समागमे । अनु+इ = अन्वये । उद् + इ = उद्गमे । आ, अभि+इ = आगमे । वि+इ = विकारे । अपि+इ = प्रलये । अस् = भुवि । अस्ति, अस्+तः इत्यत्र श्नसोरल्लोपः ६।४।१११ (सार्वधातुके क्ङिति) इति अकारस्य लोपे स्तः, सन्ति । 'तासस्त्योर्लोपः' इति सलोपे असि, स्थः, स्थ । अस्मि, स्वः, स्मः । लङि अस् + त् इत्यत्र 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे, आटि वृद्धौ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । आसीः, आस्तम्, आस्त । आसम्, आस्व, आस्म । अस्तु, स्तात्, स्ताम्, सन्तु । अस्+हि, इत्यत्र 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेधौ प्राप्ते तम्बाधित्वा घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६।४।११९ इति सकारस्य एत्वे ततः असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२ [आपादपरिसमाप्तेराभीयं

समानाश्रये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धम्] इति एत्वस्य असिद्धत्वात् हेधौ 'श्नसोरल्लोपः' इति अलोपे एधि, स्तात्, स्तम्, स्त। असानि, असाव, असाम। स्यात् स्याताम् स्युः। स्याः, स्यातम्, स्यात। स्याम् स्याव, स्याम। आर्द्धधातुके लकारे तु अस्तेर्भूः २।४।५२ (आर्धधातुके) इति भुवादेशे सर्वं भूधातुवद्रूपम्। भविष्यतीत्यादि। रुदिर्=अश्रु विमोचने। रुद्+ति इत्यत्र शपो लुकि रुदादिभ्यः सार्वधातुके ७।२।७६ (वलादेः इट्) इति तिप इडागमे गुणे रोदिति। रुदितः, रुदन्ति। रोदिषि, रुदिथः, रुदिथ। रोदिमि, रुदिवः, रुदिमः रुद्+त् इत्यत्र— रुदश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८ (हलि सार्वधातुके अपृक्ते ईट्) इति ईडागमे गुणे धातोः अडागमे अरोदीत्। अड् गार्ग्यगालवयोः ७।३।९९ (रुदः अपृक्ते सार्वधातुके हलि) इति गार्ग्यगालवयोर्मतेन प्रत्ययस्य अडागमे गुणे धातोश्च अडागमे अरोदत्। रुद्+ताम् इत्यत्र 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति इटि धातोः अडागमे अरुदिताम्, अरुदन्। अरोदीः अरोदः अरुदितम् अरुदित। रोदितु, रुदितात्, रुद्यात्। रोदिष्यति 'इरितो वा' इति वैकल्पिके अङि ङित्वात् गुणाभावे अडागमे अरुदत्, पक्षे अरोदीत्। ञिष्वप्=शये। स्वपिति, स्वपितः। अस्वपीत्। अस्वपत्। स्वपितु स्वपितात्। स्वपिहि। स्वप्यात्। स्वप्स्यति। अस्वाप्सीत्, अस्वाप्साम्, अस्वाप्सुः। लिटि द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सुष्वप+अ इत्यत्र हलादिशेषे उपधावृद्धौ 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे सुष्वाप। पूर्वम् 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणे ततो द्वित्वादिकार्ये सुषुपतुः। सुष्वपिथ, सुष्वप्थ। 'क्रादिनियमादिट्' सुषुपिव। सुप्यात्। श्वस्=प्राणने। श्वसिति। अश्वसीत्

अश्वसत्। श्वसितु। श्वस्यात्। श्वसिष्यति। 'ह्म्यन्तक्षणश्वस०' इति वृद्धिनिषेधे अश्वसीत्। शश्वास। शश्वसतुः, शश्वसिथ। शश्वसिव। श्वस्यात्, श्वस्यास्ताम्। अन = प्राणने, प्रायेणायं प्रपूर्वः। प्रानिति इत्यत्र अनितेः ८।४।१९ (उपसर्गात् नो णः रषाभ्याम्) इति णत्वे प्राणिति। प्राणीत्, प्राणत्। प्राणितु। प्राण्यात्। प्राणिष्यति। प्राणीत्। प्राण। प्राण्यात्। प्राण्यास्ताम्। जक्ष = भक्षहसनयोः। जक्षिति, जक्षितः। जक्ष+झि, इत्यत्र 'जक्षित्यादयः षट्' इति अभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तादि'ति झस्य अति जक्षति। अजक्षीत्, अजक्षत्, अजक्षिताम्, अभ्यस्तत्वात् झेर्जुसि अजक्षुः। जक्षितु। जक्ष्यात्। जक्षिष्यति। अजक्षीत्। जजक्ष। जक्ष्यात्। यु = मिश्रणे अमिश्रणे च। यु+ति, इत्यत्र शपो लुकि, उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८९। (सार्वधातुके पिति।) इति वृद्धौ यौति। युतः, युवन्ति। अयौत्। यौतु। [भाष्ये ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्न, इति व्याख्यानात्] वृद्धिनिषेधे। युयात्। यविष्यति, अयावीत्। युयाव, युयुवतुः युयुवुः। यूयात्। रु = शब्दे। तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ७।३।९५। (हलि वा ईट्) इति ईडागमे गुणे रवीति पक्षे उतो वृद्धौ रौति, रुवीतः रुतः, रुवन्ति। अरवीत् अरौत्। अरुवीताम् अरुताम्। रवीतु रौतु, रुवीतात् रुतात्। रुवीयात् रुयात्। रविष्यति। अरावीत्। रुराव, रुरुवतुः। रुरविथ, रुरुविव। रूयात्। णु = स्तुतौ। नौति, नुवः। नविष्यति। अनावीत्। नुनाव, नुनुवतुः। नूयात्। टुक्षु = शब्दे। क्षौति, क्षविष्यति। या = प्रापणे। याति। अयात्। अया+झि इत्यत्र लङः शाकटायनस्यैव ३।४।१११ (आतः झेर्जुस्) इति झेर्जुसि अनुबन्धनिवृत्तौ। 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपे अयुः,

पक्षे अयान् । यातु । यायात् । यास्यति । अयासीत् । ययौ । यायात्, यायास्ताम् । वा = गतिगन्धनयोः । भा = दीप्तौ । ष्णा = शौचे । पा = रक्षणे । रा = दाने । ला = आदाने । मा = माने । ख्या = प्रकथने । वच् = परिभाषणे । वक्ति । सम्प्रसारणस्य किति विधानान्नेह वक्तः, वचन्ति । [अयमन्तिपरो नेति केचित् । बहुवचनपर इत्यन्ये ।] वक्तु, वक्तात्, वग्धि । वच्यात् । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । उवाच, ऊचतुः । उच्यात् ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

शीङ् = स्वप्ने । शीङः सार्वधातुके गुणः ७।४।२१ । इति गुणे शेते, शयाते । आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।४ (प्रत्ययादेः झस्य अत्) इति झस्याति टेरेत्वे शी + अते । इत्यत्र 'शीङो रुट् ७।१।६ (झस्य अतः) इति अकारस्यादौ रुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ । शी + रते इत्यत्र 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इति गुणे शेरते । शेषे, शयाथे, शेध्वे । शये, शेवहे, शेमहे । अशेत, अशयाताम्, अशेरत । अशेथाः, अशयाथाम्, अशेध्वम् । अशयि, अशेवहि, अशेमहि । शेताम्, शयाताम्, शेरताम्, शेष्व, शयाथाम्, शेध्वम् । शयै, शयावहै, शयामहै । शयीत, शयीयाताम्, शयीरन् । शयीथाः । शयीयाथाम्, शयीध्वम् । शयीय, शयीवहि, शयीमहि । शयिष्यते । शिश्ये । शयिषीष्ट । इङ् = अध्ययने । [प्रायेणायमधिपूर्वः ।] अधीते, अधीयाते, अधीयते । अधीषे, अधीयाथे, अधीध्वे । अधीये, अधीवहे, अधीमहे । अध्यैत, अध्यैयाताम्, अध्यैयत । अध्यैथाः, अध्यैयाथाम्, अध्यैध्वम् । अध्यैयि अध्यैवहि, अध्यैमहि । अधीताम्, अधीयाताम्, अधीयताम् । अधीष्व, अधीयाथाम्, अधीध्वम् । अध्ययै, अध्ययावहै, अध्ययामहै । अधीयीत, अधीयीयाताम्,

अधीयीरन् । अधीयीथाः, अधीयीयाथाम्, अधीयीध्वम् (ढ्वम्)। अधीयीय, अधीयीवहि, अधीयीमहि । अध्येष्यते । इ + स्यत, इत्यत्र विभाषा लुङ्लृङोः २।४।५० (इङो गाङ्) इति गाङादेशे गा+स्यत इति जाते अडागमे उपसर्गयोगे यणि अध्यगास्यत इत्यादि । पक्षे अध्यैष्यत इत्यादि । अध्येता । लुङि गाङादेशे गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् १।२।१ इति सिचो ङिद्वद्भावे 'घुमास्थागापा०' इति ईत्वे षत्वे ष्टुत्वे अडागमे उपसर्गयोगे यणि अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । पक्षे अध्यैष्ट, अध्यैषाताम् । लिटि गाङ् लिटि २।४।४६ (इङः) इति गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासादिकार्यं जगा + ए इति स्थितौ 'आतो लोप इटि चेति' आतो लोपे उपसर्गयोगे अधिजगे, अधिजगाते । अध्येषीष्ट, अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् । चक्षिङ् = व्यक्तायां वाचि दर्शने च । चक्ष् + ते इत्यत्र 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति कलोपे चष् + ते इति जाते 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वेन तकारस्य टकारे चष्टे चक्षाते चक्षते । इत्यादि । अचष्ट । चष्टाम् । चक्षीत । आर्धधातुके तु चक्षिङः ख्याञ् २।४।५४ (आर्धधातुके) इति ख्यादेशे ञित्वादुभयपदित्वे ख्यास्यते ख्यास्यति । लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३।१।५२ । (च्लेः) इति अङि 'आतो लोप इटि चेति' आतो लोपे अडागमे । अख्यत अख्यत् । लिटि तु वा लिटि २।४।५५ । (चक्षिङः ख्याञ्) इति वैकल्पिके ख्यादेशे चख्ये चख्यौ पक्षे चचक्षे । ख्येयात् ख्यायात् । ख्यासीष्ट । प्र×ख्या = प्रख्यातौ । वि + ख्या = विख्यातौ । सं+ख्या = गणनायाम् । वि + आ + ख्या = व्याख्याने । आ+ख्या = कथायाम् । सूङ् = प्राणिप्रसवे । सूते, सुवाते, सुवते । असूत । सूताम् 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधे सुवै, सुवावहै

(महै)। सू+स्यते इत्यत्र 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति वैक-ल्पिके इटि गुणे अवादेशे षत्वे सविष्यते पक्षे सोष्यते। असविष्ट, असोढ, सुषुवे। सविषीष्ट सोषीष्ट। आस् = उपवेशने आस्ते। आस्त। आस्ताम् आध्वम्। आसीत। आसिष्यते। आसीष्ट। 'दयायासश्च' इत्यामि आसाञ्चक्रे। आसिषीष्ट। उप+आस=भक्तौ। ईश् = ऐश्वर्य्ये 'व्रश्चेति' षत्वे ष्टुत्वे, ईष्टे, ईशाते, ईशते। ईश्+से इत्यत्र ईशः से ७।२।७७। (सार्वधातुके इट्) इति इडागमे षत्वे ईशिषे ईशाथे ईश्+ध्वे इत्यत्र ईडजनोर्ध्वे च[१] ७।२।७८ (से सार्वधातुके इट्[४]) इति इडागमे ईशिध्वे ईशे ईड्वहे ईड्महे। ऐष्ट। [प्रकृतिग्रहणेन विकृतेरग्रहणम्] इति नियमादिडभावे ऐड्ढ्वम्। ईष्टाम्, ईशिष्व, ईशिध्वम्। इहोभयत्रैव [एकदेशविकृतमनन्यवद्] इति परिभाषयेट्। ईशीत। ईशिष्यते। 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि ईशाञ्चक्रे। ईशिषीष्ट। इत्यात्मनेपदम्।

❀ अथोभयपदिनः ❀

ष्टुञ् = स्तुतौ। स्तुवीते स्तुते। स्तुवाते स्तुवते। स्तवीति स्तौति। अस्तुवीत अस्तुत। अस्तवीत् अस्तौत्। स्तुवीताम् स्तुताम्। स्तवीतु, स्तौतु। स्तुवीत, स्तुवीयात् स्तुयात्। स्तोष्यते (ति) अस्तुत, तिपि सिचि अपृक्ते ईटि स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७।२।७२ (सिच इट्) इति सिच इटि वृद्धौ अवादेशे 'इट ईटि' इति सिचो लोपे अस्तावीत्। तुष्टुवे, तुष्टाव, तुष्टुवतुः, तुष्टुवुः, तुष्टविथ, तुष्टोथ, तुष्टुविव, तुष्टुविम। स्तोषीष्ट, स्तूयात्। ब्रूञ् = व्यक्तायां वाचि। ब्रूते, ब्रुवाते, ब्रुवते। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३।४।८४ (लटः परस्मैपदानां णलादयो वा) इति तिपो णलि ब्रुवश्चाहादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ स्वरसंयोगे

दुहीरन् । दुह्यात्, दुह्याताम्, दुह्युः। धोक्ष्यते, धोक्ष्यति । लुङि च्लौ तस्य शलं इगुपधादनिटः क्सः ३।१।४५ (धातोः च्लेः) इति क्सादेशे लुग्वा दुहदिहलिहगूहामात्मनेपदे दन्त्ये ७।३।७३ (क्सस्य) इति क्सस्य लुकि हस्य घत्वे जश्त्वेन च गकारे प्रत्ययतकारस्य धकारे अडागमे अदुग्ध पक्षे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति कलोपे हस्य घत्वे गत्वे कत्वे दुक्+सत इति जाते दस्य भष्भावेन धकारे सस्य च षत्वे कषोः संयोगेन क्षकारे अडागमे अधुक्षत। क्सस्याचि ७।३।७२ (लोपः) इति क्साकारस्य लोपे अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त । अदुग्धाः, अधुक्षथाः, अधुक्षाथाम् अधुग्ध्वम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अदुह्वहि अधुक्षावहि अधुक्षामहि । अधुक्षत् अधुक्षताम् अधुक्षन् । दुदुहे दुदोह। क्रादिनियमादिटि दुदोहिथ, दुदुहिव, दुदुहिम । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु १।२।११ (इकः हलः झलादी कित्) इति कित्वाद् गुणाभावे वर्णकार्ये धुक्षीष्ट, दुह्यात् , दुह्यास्ताम् , दुह्यासुः । लिह=आस्वादने । आत्मनेपदे गुणाभावे 'होढः' इति ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे ष्टुत्वेन ढकारे लिढ्+ढे इत्यत्र 'ढोढे लोपः' इति पूर्वढलोपे 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति पूर्वस्वरदीर्घे लीढे, लिहाते, लिहते। लिक्षे, लिहाथे, लिढ्वे । लिहे, लिह्वहे लिह्महे । परस्मैपदे तु पूर्वं गुणे ततो वर्णकार्ये लेढि, लीढः, लिहन्ति । अलीढ, अलेट् । लीढाम् । लेढु, लीढात् । लिहीत, लिह्यात् । लेक्ष्यते, लेक्ष्यति । पूर्वं गुणे ततो वर्णकार्ये लेढासे (सि) लुङि क्सस्य वैकल्पिके लुकि वर्णकार्ये अडागमे अलीढ, अलिक्षत, अलिक्षाताम् , अलिक्षन्त । अलीढाः, अलिक्षथाः अलिक्षाथाम् , अलीढ्वम् , अलिक्षध्वम् । अलिक्षि अलिह्वहि, अलिक्षावहि अलिक्षामहि । अलिक्षत्, अलिक्षताम् ।

लिलिहे लिलेह । किस्वाद् गुणाभावे लिक्षीष्ट, लिह्यात् । इत्युभयपदिनोऽदादयश्च ।

❀ अथ जुहोत्यादयः । तत्र परस्मैपदिनः ❀

हु=दानादानयोः । हुधातोर्लटि तिपि शपस्तु जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २।४।७५ (शपः) इति श्लौ ततः श्लौ ६।१।१० (अनभ्यासस्य धातोः द्वे) इति धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे जुहोति जुहुतः, जुहु+झि, इति स्थितौ समुदितस्य धातोः। उभे अभ्यस्तम् ६।१।५ इति अभ्यस्त-संज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्य अति कृते जुहु+अति इति जाते 'हुश्नुवोः सार्वधातुके', इति यणि जुह्वति जुहोषि, जुहुथः, जुहुथ, जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः । अजुहोत्, अजुहुताम् । भेर्जुसि जुसि च ७।३।८३ (गुणः) इति गुणे अवादेशे अडागमे च अजुहवुः । अजुहोः, अजुहुतम्, अजुहुत । अजुहवम् । अजुहुव, अजुहुम । जुहोतु, जुहुतात्, जुहु+हि इत्यत्र 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धौ जुहुधि । जुहवानि । जुहुयात् । होष्यति । अहौषीत् । लिटि भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३।१।३९ (लिटि वा आम्) इति आमि श्लुवच्च कार्ये द्वित्वादौ गुणे अवादेशे लिटो लुकि सुपश्चाव्ययत्वाल्लुकि जुहवाम् इत्यतः कृञोऽनुप्रयोगे द्वित्वादिकार्ये जुहवाञ्चकार । एवं जुहवामास । जुहवाम्बभूव । पक्षे जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः । जुहविथ, जुहोथ । जुहुविव, जुहुविम । हूयात् । ञिभी=भये, बिभेति, भियोऽन्यतरस्याम् ६।४,११५ (हलि सार्वधातुके क्ङिति इत्) इति पाक्षिके ह्रस्वेकारे बिभितः बिभीतः बिभ्यति । अबिभेत्, अबिभिताम् (-भी) अबिभयुः । बिभेतु । बिभिताम् बिभीताम् बिभ्यतु । बिभियात्, बिभीयात्

भेष्यति। अभैषीत्। विभयाञ्चकार। बिभयामास। विभयाम्बभूव, विभाय, बिभयिथ, बिभेय, भीयात्। ह्री=लज्जायाम्। जिह्रेति जिह्रीतः, जिह्रियति। अजिह्रेत्। अजिह्रयुः। जिह्रेतु। जिह्रीयात्। ह्रेष्यति। अह्रैषीत्। जिह्रयाञ्चकार। जिह्रयाम्बभूव जिह्रयामास, जिह्राय, जिह्रियतुः जिह्रयिथ, जिह्रेथ। जिह्रियिव। ह्रीयात्। ओहाक्= त्यागे, जहाति, जहा+त इत्यत्र जहातेश्च ६।४।११६ (हलि क्ङिति-सार्वधातुके आत इत् वा) इति आत इत्वे जहितः पक्षे—ई[3] हल्यघोः[5] ६।४।११२ (श्नाभ्यस्तयोरातः सार्वधातुके विङति) इति ईत्वे जहीतः, जहा+अति, इत्यत्र—श्नाभ्यस्तयोरातः ६।४।११२ (लोपः सार्वधातुके क्ङिति) इति आलोपे जहति। अजहात्, अजहिताम्, अजहीताम्, अजहुः। जहातु, जहितात्, जहीतात्। जहा+हि, इत्यत्र आ च हौ[5] ६।४।११७ (जहातेः ई इत् वा) इति पाक्षिके ईकारे, इकारे, आत्वे च कृते [जहिहि, जहीहि जहाहि रामकान्ताम्] (इति भट्टिः) लोपो यि[3] ६।४।११८ जहातेः सार्वधातुके क्ङिति) इति आलोपे जह्यात्। जह्यताम् जह्युः। हास्यति। अहास्यत्। हाता अहासीत्। जहौ। हेयात्। इति परस्मैपदिनः।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

ओहाङ्=गतौ। अनुबन्धनिवृत्तौ हा धातोर्लटि तादेशे टेरेत्वे शपि तस्य श्लौ द्वित्वादिकार्ये जहा+ते इति जाते भृञामित्[3] ७।४।७६ (त्रयाणां श्लौ अभ्यासस्य) इति अभ्यासस्य इत्वे 'ईहल्यघोः।' इति आकारस्य ईत्वे जिहीते, जिहाते, जिहते। जिहीषे, जिहाथे, जिहीध्वे। जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे। अजिहीत, अजिहाताम्, अजिहत अजिहीथाः।

जिहीताम्, जिहाताम् । जिहताम् । जिहीत, जिहीयाताम्, जिहीरन् । हास्यते । अहास्त । जहे । हासीष्ट । एवम् माङ् = माने । मिमीते । अमिमीत । मिमिताम् । मिमीत । मास्यते । इत्यादि । इत्यात्मनेपदिनः ।

❀ अथोभयपदिनः ❀

डुभृञ् = धारणपोषणयोः । 'भृञामित्' इति अभ्यासस्येत्वे बिभृते, बिभ्राते, बिभ्रते । बिभर्ति, बिभृतः, बिभ्रति । अबिभृत । अबिभः, अबिभृताम्, अबिभरुः । बिभृताम्, बिभर्तु । बिभ्रीत, बिभृयात्, भरिष्यते (ति) अभृत, अभार्षीत्, बभ्रे बभार, भृषीष्ट, भ्रियात्, डुदाञ् = दाने । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आलोपे चर्त्वे दत्ते ददाते, ददते । ददाति, दत्तः, ददति । अददात् । दत्ताम् । ददातु । 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति अभ्यासलोपे अकारस्य 'एत्वे' देहि । ददीत, दद्यात्, दास्यते, (ति) 'स्थाघ्वोरिच्च' इति धातोराकारस्य इकारे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अडागमे अदित, अदिषाताम्, अदिषत 'गातिस्थाघुपा०' इति सिचो लुकि अडागमे अदात्, अदाताम्, अदुः । ददे, ददौ, ददिथ, ददाथ, ददिव, दासीष्ट, देयात् । एवं डुधाञ् = धारणपोषणयोः । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपे दध्+ते इत्यत्र 'दधस्तथोश्च' ८।२।३८ । (बशो भष् स्ध्वोः) इति दकारस्य भष्त्वेन धकारे धध्+ते इति जाते धकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन तकारे धत्ते, दधाते, दधते, दधाति, धत्तः, दधति अधत्त, अदधाताम्, अदधत, अदधात्, अधत्ताम्, अदधुः, धत्ताम्, दधातु, धेहि । दधीत, दध्यात्, धास्यते (ति) अधित, अधात् । दधे, दधौ, दधिथ, दधाथ, दधिव । धासीष्ट, धेयात् । इत्युभयपदिनो जुहोत्यादयश्च ।

❀ अथ दिवादयः । तत्र परस्मैपदिनः ❀

दिवु क्रीडायाम्। दिव् धातोः तिपि शपम् बाधित्वा दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९ (कर्तरि) इति श्यनि अनुबन्धनिवृत्तौ दिव् + यति इति स्थितौ। हलि च ८।२।७७ (र्वोः उपधाया इको दीर्घः) इति इकारस्य दीर्घे दीव्यति। अदीव्यत्। दीव्यतु। दीव्येत्। देविष्यति। अदेवीत्। दिदेव। दीव्यात्। एवम् षिवु = तन्तुसन्ताने। सीव्यति। ष्ठिवु = निरसने। ष्ठीव्यति। प्लुष = दाहे। प्लुष्यति। प्लोषिष्यति। अप्लोषीत् पुप्लोष। प्लुष्यात्। पुष् = पुष्टौ। पुष्यति। पोक्ष्यति। पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु अङि अपुषत्। पुष्यात्। शुष् = शोषणे। तुष = प्रीतौ। दुष् = वैकृत्ये। ष्विदा = गात्रप्रक्षरणे। (घर्म-स्रुताविस्यर्थः) क्षुध् = बुभुक्षायाम्। शुध् = शौचे। षिध = संसिद्धौ। श्लिष् = आलिङ्गने। श्लिष्यति श्लेक्ष्यति। 'श्लिष आलिङ्गने' ३।१।४६ (च्लेःक्सः) इति क्सादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे सस्य च मूर्धन्यादेशे क्सोर्योगे क्षकारे अडागमे अश्लिक्षत्, अश्लिक्षताम्, अश्लिक्षन्। अन्यत्र समश्लिषज्जतु-काष्ठम्। णश् = अदर्शने। नश्यति। रधादिभ्यश्च ७।२।४५ (आर्धधातुकस्येड् वलादेः वा) [रध नश तृप दृप द्रुह मुह स्नुह स्निह इति रधादिः] इति वैकल्पिके इटि नशिष्यति, पक्षे नश् + स्यति इत्यत्र मस्जिनशोर्झलि ७।१।६० (नुम्) इति अकारोत्तरे नुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अङ्गकार्ये नङ्क्ष्यति। पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु अङि अनशत्। ननाश, नेशतुः। नेशिथ, ननंष्ठ। नेशिव, नेश्व। नेशिम, नेश्म। नश्यात्। प्र + नश्यति इत्यत्र उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।४।१४ (नो णः) इति णत्वे प्रणश्यति। प्रनष्टा इत्यादौ

नशेः षान्तस्य ८।४।३६ (णो नः न) इति णत्वाभावः। तृप् = प्रीणने। तृप्यति 'रधादिभ्यश्च' इति इटि तर्पिष्यति पक्षे अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६।१।५९ (उपदेशे झल्यमकिति) इति ऋकारान्त्यावयवे अमि यणि त्रप्स्यति। अमोऽभावे उपधागुणे तर्प्स्यति। [स्पृशमृशकृषतृपदृपः च्लेः सिज्वा वाच्यः] इति वैकल्पिके सिचि 'रधादिभ्यश्च' इति वैकल्पिके इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्ते ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे उपधागुणे अडागमे अतर्पीत्। इडभावे 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति ऋकारान्त्यावयवे अमि यणि 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ धातोः अडागमे अत्राप्सीत्। अमभावे अतार्प्सीत्। सिजभावे पुषादित्वादङि अतृपत्। ततर्प, ततृपतुः। ततर्पिथ, तत्रप्थ, ततर्प्थ। तृप्यात्। एवं दृप् = हर्ष-मोहनयोः (मोहनं गर्वः) द्रुह = जिघांसायाम्। द्रुह्यति। द्रोहिष्यति। पक्षे ध्रोक्ष्यति ढत्वपक्षेऽप्येवमेव ध्रोक्ष्यति। द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा। पुषादित्वादङि अद्रुहत्। दुद्रोह। दुद्रोहिथ, दुद्रोग्ध, दुद्रोढ। दुद्रुहिव, दुद्रुह्व। द्रुह्यात्। एवं मुह = वैचित्त्ये। ष्णुह = उद्गिरणे। ष्णिह = प्रीतौ। रधादयो वृत्ताः। शमु = उपशमे। शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७।३।७४ (अचः) इति अचो दीर्घे शाम्यति। शमिष्यति। अशमत्। शशाम। शेमतुः। शेमिथ, शेमिव। शम्यात्। एवं तमु = काङ्क्षायाम्। दमु = उपशमे। (दमनकरणे।) श्रमु = तपसि खेदे च। भ्रमु = अनवधाने। 'वाभ्राशभ्रमु' इति वैकल्पिके श्यनि भ्राम्यति, भ्रमति। भ्रमिष्यति। अभ्रमत्। बभ्राम 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इति वैकल्पिके एत्वाभ्यासलोपे भ्रेमतुः। पक्षे बभ्रमतुः। भ्रेमिथ, बभ्रमिथ। वि + भ्रम = प्रमादे।

सम् + अम् = त्वरायाम् । क्षमू = सहने । क्षाम्यति । 'स्वरतिसूति सूयतिधूञूदितो वा' इति ऊदित्वाद्वैकल्पिके इटि क्षमिष्यति, पक्षे क्षंस्यति । अक्षमत् । चक्षाम । चक्षमिथ, चक्षन्थ । चक्षमिव । इडभावपक्षे म्वोश्च ८।२।६५ (मो नो धातोः) इति मकारस्य नकारे तस्य च णत्वे चक्षण्व । चक्षमिम चक्षण्म । [अषितः क्षाम्यति, क्षान्तिः । क्षमूषः क्षमते, क्षमा इति विवेकः] क्लमु = ग्लानौ, क्लाम्यति क्लामति । अक्लाम्यत् अक्लामत् । क्लमिष्यति । क्लमिता । चक्लाम । चक्लमतुः । चक्लमिथ । क्लम्यात् । मदी = हर्षे । माद्यति । प्र + मद = अनवधाने । उद् + मद = उन्मत्ततायाम् , इति शमादयः । असु = क्षेपणे । अस्यति, असिष्यति । पुषादित्वादङि अस्यतेस्थुक् ७।४।१७ (अङि) इति कित्वात् सकारात्परे थुकि अनुबन्धनिवृत्तौ आडागमे वृद्धौ आस्थत् । आस, आसतुः । अस्यात् । दुर् , निर् , अप+अस्=दूरीकरणे त्यागे वा । अनु+आ+अस्=सेवायाम् । यसु = प्रयत्ने । प्रयस्यति । भ्रंशु = अधःपतने । अनिदितामिति नलोपे भ्रश्यति । भ्रंशिष्यति । अभ्रशत् । भ्रश्यात् । कृश=तनूकरणे । कृश्यति । अकृशत् । ञितृषा=पिपासायाम् । तृष्यति । तर्षिष्यति । अतृषत् । हृष्=तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । जहर्ष, जहृषतुः । हृष्यात् । कुप् = क्रोधे । कुप्यति । कोपिष्यति । अकुपत् । चुकोप । कुप्यात् । लुभ = गार्ध्ये । लुभ्यति, लोभिष्यति । 'तिष सहलुभरुषरिषः' इति वैकल्पिके इटि लोभिता, लोब्धा । अलुभत् । क्षुभ=सञ्चलने । क्षुभ्यति । क्षोभिष्यति, अक्षुभत् । गृधु=अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति, अगृधत् । ऋधु = वृद्धौ । ऋध्यति । अर्धिष्यति । आर्धत् । आनर्ध । आनर्धिथ । ऋध्यात् । रधादयो वृत्तः । त्रसी=उद्वेगे ।

'वा भ्राशेति' श्यनि त्रस्यति, त्रसति। त्रसिष्यति। अत्रसीत्। तत्रास, 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इति एत्वाभ्यासलोपे त्रेसतुः, तत्रसतुः। नृती=गात्रविक्षेपे। नृत्यति। सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः ७।२।५७ (स्यादावार्द्धधातुके इट् वा) इति वैकल्पिके इटि नर्तिष्यति। पक्षे नर्त्स्यति। अनर्तीत्। ननर्त। नृत्यात्। जॄष् = वयोहानौ। 'ॠत इद्धातोः' इति ॠकारस्येत्वे रपरे 'हलि च' इति दीर्घे जीर्यति। 'वॄतो वा' इति वैकल्पिके दीर्घे जरीष्यति जरिष्यति जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ३।१।५८ (च्लेरङ् वा) इति वैकल्पिके अङि 'ॠदृशोऽङि गुणः' इति गुणे अडागमे अजरत्। पक्षे अजारीत्। जजार। 'ॠच्छत्यॄताम्' इति गुणे 'वाजॄभ्रमु०' इति पाक्षिके एत्वाभ्यासलोपे जेरतुः, जजरतुः। जेरिथ, जजरिथ। जीर्यात्। शो = तनूकरणे, ओतः श्यनि ७।३।७१ (लोपः) इति ओकारलोपे श्यति। अश्यत्। श्यतु। श्येत्। 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे शास्यति। शाता। 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' इति सिचो लुकि अशात्। पक्षे 'यमरमनमातां सक्च' इति सकि सिचश्च इटि अशासीत्। शशौ, शशतुः। शशिथ, शशाथ। शायात्। एवं छो = छेदने। षोऽन्तकर्मणि। 'एर्लिङि' इति एत्वे सेयात्। दो=अवखण्डने। 'गातिस्था०' इति सिज्लुकि अदात्। ददौ। देयात्। व्यध = ताडने। 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे विध्यति। व्यत्स्यति। व्यद्धा। अव्यात्सीत् विव्याध, विविधतुः। विव्यधिथ, विव्यद्ध। विविधिव, विविधिम। विध्यात्। इति परस्मैपदिनः।

ॐ अथात्मनेपदिनः ॐ

जनी = प्रादुर्भावे। ज्ञाजनोर्जा ७।३।७९ (शिति) इति धातो र्जादेशे

जायते। अजायत। जायताम्। जायेत। जनिष्यते। दीपजन-बुध-पूरि-तायि-प्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।६१ (च्लेः चिण् ते) इति वैकल्पिके चिणि 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लुकि 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धि-निषेधे अडागमे अजनि। अजनिष्ट। अजनिषाताम्। जज्ञे। जनिषीष्ट। दीपी=दीप्तौ। अदीपि, अदीपिष्ट। पूरी=आप्यायने। अपूरि, अपूरिष्ट। क्लिश=उपतापे। क्लिश्यते। क्लेशिष्यते। अक्लेशिष्ट। चिक्लिशे। क्लेशिषीष्ट। पद=गतौ। पद्यते। पत्स्यते। चिण् ते पदः ३।१।६० (च्लेः) इति च्लेः चिणि तकारस्य लुकि वृद्धौ अडागमे अपादि। अपत्साताम्। पेदे। पत्सीष्ट। वि+आ+पद्=मरणे। उत्+पद्=प्रादुर्भावे उप+पद्=उपपत्तौ। सम्+पद्=सम्पत्तौ। निस्+पद्=प्रादुर्भावे। वि+पद्=विपत्तौ। प्र+पद्=प्रपन्नतायाम्। एवं बुध्=अवगमने। बुध्यते। भोत्स्यते। अबोधि, अबुद्ध, अभुत्साताम्, अभुत्सत। भुत्सीष्ट। युध=सम्प्रहारे। युध्यते। योत्स्यते। अयुद्ध। खिद्=दैन्ये। खिद्यते। खेत्स्यते। अखित्त। विद्=सत्तायाम्। विद्यते। वेत्स्यते। अवित्त, अवित्साताम्। विविदे। वित्सीष्ट। निर्+विद्=निर्वेदे। परि+विद=दोपे। अधि+विद्=त्यागे। सम्+विद्=सम्यग्ज्ञाने। मन=ज्ञाने। मन्यते। मंस्यते। अमंस्त। मेने। मंसीष्ट। युज=समाधौ। युज्यते। योक्ष्यते। अयुक्त, अयुक्षाताम्। सृज्=विसर्गे [संसृज्यते सरसिजैररुणांशु-भिन्नैः] 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इति अमागमे स्रक्ष्यते। स्रष्टा। असृष्ट, असृक्षाताम्। सृक्षीष्ट 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वाद्गुणाभोरभावः। लिश=अल्पीभावे। लिश्यते। लेक्ष्यते। च्लेः क्सादेशे अलिक्षत, अलिक्षाताम्, अलिक्षन्त। लिक्षीष्ट। इत्यात्मनेपदिनः।

❀ अथोभयपदिनः ❀

णह = बन्धने नह्यते (ति)'नहो धः, इति धत्वे' खरि च'इति चर्त्वेन तकारे नत्स्यते (ति)। अनद्ध। अनात्सीत्। नेहे। ननाह, नेहतुः नेहिथ, ननद्ध। नेहिव, नेहिम। नत्सीष्ट। सम्+ नह = उद्योगे। रञ्ज = रागे। 'रञ्जेश्च' इति नलोपे रज्यते (ति), रङ्क्ष्यते। अरङ्क्त। अरङ्क्षीत्। ररञ्जे। ररञ्ज। रङ्क्षीष्ट, रज्यात्। अप, वि + रञ्ज = विरक्तौ। उप+ रञ्ज = राहुग्रासे। मृष = तितिक्षायाम्। मृष्यते (ति) मर्षिष्यते (ति), इत्युभयपदिनो दिवादयश्च।

❀ अथ स्वादयः। तत्रोभयपदिनः ❀

षुञ्=अभिषवे। शपं बाधित्वा स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३ (शपोऽपवादः) इति श्नुविकरणे, अनुबन्धनिवृत्तौ सुनुते। 'हुश्नुवोरिति' यणि सुन्वाते। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्याति सुन्वते। परस्मैपदे तु सुनोति सुनुतः असुनुत, असुनोत्। सुनुताम्, सुनोतु। सुन्वीत, सुनुयात्। सोष्यते (ति) असोष्ट। 'स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' इति इटि वृद्धौ असावीत्। सुषुवे। सुषाव। सोषीष्ट, सूयात्। धुञ् = कम्पने। धुनुते, धुनोति। 'स्वरतिसूति सूयतिधूञूदितो वा' इति वैकल्पिके इटि धविष्यते, (ति) धोष्यते (ति) अधविष्ट, अधोष्ट। अधावीत्, अधौषीत्। दुधुवे, दुधाव। दुधुवतुः। दुधविथ, दुधोथ। [पूर्वं पठिता ये अपवादास्तेऽनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्] इति परिभाषाबलेन श्र्युकः किति ७।२।११ (नेट्) इति स्वरतीत्यादि वैकल्पिकस्येटो बाधे क्रादिनियमादिटि दुधुविव, दुधुविम। धविषीष्ट धोषीष्ट। चिञ् = चयने। निस् + चिनिश्चये। चि=नुते चिनोति। अचेष्ट, अचैषीत्। चिच्ये, चिचाय। विभाषा चेः ७।३।५८ (अभ्यासात्कुत्वं

सनि लिटि च) इति वैकल्पिके कुत्वे चिक्ये, चिकाय । चेषीष्ट, चीयात् । वृञ् = वरणे । वृणुते, वृणोति । 'वॄतो वेति' वैकल्पिके इटो दीर्घे वरीष्यते, (ति) वरिष्यते (ति) । लुङि लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७।२।४२ (वॄतो वा इट्) इति वैकल्पिके इटि 'वॄतो वेति' वैकल्पिके दीर्घे अवरीष्ट, अवरिष्ट । इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अवृत । अवारीत्, 'वॄतो वा' इत्यनेन प्राप्तस्य इड्दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४० (न इटो दीर्घः) इति निषेधे अवारिष्टाम् । वव्रे, ववार वव्रतुः । क्रादि नियमादिण्निषेधे प्राप्ते बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ७।२।६४ इति नियमादिटि ववरिथ । क्रादिनियमादिण्निषेधे वव्रृव, वव्रृम । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि 'वॄतो वा' इति प्राप्तस्य दीर्घस्य न लिङि ७।२।३९ (वॄत इटो दीर्घः) इति निषेधे वरिषीष्ट, इड-भावे वृषीष्ट । व्रियात् । स्तृञ्=आच्छादने । स्तृणुते, स्तृणोति । स्तरिष्यते, (ति) स्तर्ता । लुङि ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३ (लिङ्सिचोरिड्वा तङि) इति वैकल्पिके इटि अस्तरिष्ट, पक्षे 'ह्रस्वादङ्गादि'ति सिज्लोपे अस्तृत । अस्तार्षीत् । लिटि द्वित्वादौ 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषे ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७।४।१० (लिटि) इति गुणे तस्तरे । तस्तार, तस्तरतुः, तस्तर्थ । तस्तरिव । स्तरिषीष्ट । 'उश्च' इति कित्त्वे गुणाभावे स्तृषीष्ट । 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणे स्तर्यात् । इत्युभयपदिनः । अथ परस्मैपदिनः । शक्लृ=सामर्थ्ये, शक्नोति, अशक्नोत् । शक्नोतु । शक्नुयात् । शक्ष्यति । शक्तासि । लृदित्वादङि अशकत् । शक्यात् । आप्लृ = व्याप्तौ । टुदु=उपतापे । दुनोति । दोष्यति । अदौषीत् । दुदाव, दुदुवतुः । दुदविथ, दुदोथ । दुदुविव । दूयात् । हि = प्रेरणे, हेरचङि ७।३।५६

(अभ्यासात् कुः) इति हस्य कुत्वेन घकारे जिघाय, जिघ्यतुः। जिघयिथ, जिघेथ। जिघ्यिव। हीयात्। अथात्मनेपदिनः। अशूङ्=व्याप्तौ। अश्नुते, अश्नुवाते, अश्नुवते। आश्नुत। अश्नुताम्। अश्नुवीत। 'स्वरति सूति०' इति वैकल्पिके इटि अशिष्यते अक्ष्यते। आशिष्ट आष्ट। अश्नोतेश्च ७।४।७२ (तस्मान्नुट्) इति नुटि आनशे। अशिषीष्ट। अक्षीष्ट। इति स्वादयः।

● अथ तुदादयः। तत्रोभयपदिनः ●

तुद=व्यथने। तुदादिभ्यः शः ३।१।७७ शपोऽपवादः। इति शप्रत्यये। अनुबन्धनिवृत्तौ ङित्वाद् गुणाभावे, तुदते, तुदति। तोत्स्यते(ति) अतुत्त। अतौत्सीत्। तुत्सीष्ट। तुद्यात्। णुद, णुद=प्रेरणे। मिल=सङ्गमे। मिलते, मिलति। मेलिष्यते (ति) क्षिप=प्रेरणे। क्षेप्स्यते (ति)। दिश= अतिशर्जने, देक्ष्यते। अदिक्षत (त्) उप + दिश = उपदेशे। कृष्= विलेखने। क्रक्ष्यते, कर्क्ष्यते। लिङ्सिचोः कित्वादमोऽभावे अकृष्ट, अकृक्षत। अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्। अकृक्षत्। मुच्लृ = मोचने। शे मुचादीनाम् ७।१।५९। (नुम्) इति मित्वादुकारात्परे नुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अनुस्वारे परसवर्णे मुञ्चते, (ति) मोक्ष्यते, (ति) अमुक्त, लृदित्वादङि अमुचत्। मुमुचे, मुमोच। मुमोचिथ, मुमुचिव। मुक्षीष्ट, मुच्यात्। विद्लृ = लाभे। लुप्लृ = छेदने। लिप= उपदेहे। उपदेहो वृद्धिः। लिम्पते (ति) लुङि च्लौ तस्य आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।५४ (लिपिसिचिह्वश्च च्लेरङ्) इति वैकल्पिकेऽङि अलिपत पक्षे अलिप्त। 'लिपिसिचिह्वश्चेति' नित्यमङि अलिपत्। लिलिपे लिलेप लिलेपिथ लिलिपिव। लिप्सीष्ट लिप्यात् षिच=क्षरणे। अथ परस्मैपदिनः। खिद = परितापे। खिन्दति। खेत्स्यति

अखेत्सीत् खिद्यात्। कृती = छेदने। कृन्तति 'सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः' इति वैकल्पिके इटि कर्त्स्यति कर्तिष्यति। कर्तिता। ओव्रश्चू = छेदने। 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे वृश्चति। 'स्वरतिसूति०' इति वैकल्पिके इटि व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति। वव्रश्च वव्रश्चिथ वव्रष्ठ। वृश्च्यात्। उछि = उञ्छे। [उञ्छः कणश आदानम्। कणिशाद्यर्जनं शिलम्] इति यादवः। उञ्छति। औञ्छीत् उञ्छाञ्चकार। उज्झ = उत्सर्गे। ऋच्छ = गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु। आर्च्छीत् आनर्च्छ। इष = गतौ इच्छति। 'तीषसह०' इति वैकल्पिके इटि एषिता एष्टा। ऐषीत्। इयेष ईषतुः। लुभ = विमोहने। लोभिता लोब्धा। अलोभीत्। लिख = अक्षरविन्यासे। मिल = सङ्गमे। कुट = कौटिल्ये। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् १।२।१ इति ङित्वाद्गुणाभावे कुटिष्यति। कुच = सङ्कोचे। प्रायेणायं सम्पूर्वः। संकुचिष्यति। स्फुट = विकशने। स्फुर, स्फुल = सञ्चलने। घुट = परिवर्तने। त्रुट = त्रोटने। पुट = संश्लेषणे। णू = स्तवने। नुवति। नुविष्यति। (वृत्) टुमस्जो = शुद्धौ। श्चुत्वेन सस्य शकारे 'झलां जश् झशि' इति शस्य जकारे मज्जति। 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुमि कर्तव्ये [मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः] इति जकारात् पूर्वं नुमि 'स्कोः संयोगाद्यो'० इति सलोपे कुत्वादिकार्ये मङ्क्ष्यति। रुजो = भङ्गे। मृश = आमर्शने। 'अनुदात्तस्य० इति अमागमे म्रक्ष्यति पक्षे मर्क्ष्यति। अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत्। वि, परा + मृश = विचारे। आ + मृश = कण्डने। स्पृश = संस्पर्शने। विश = प्रवेशे। वेक्ष्यति। अविक्षत्। सम् + विश = शयने। आ + विश = आवेशे। उप + विश = उपवेशने। नि + विश = निवेशे (आत्मनेपदे) अभि + नि + विश =

आसक्तौ । निर्+विश = उपभोगे । सृज् = विसर्गे । स्रक्ष्यति सर्क्ष्यति । विभाषा सृजिदृशोः ७।२।६५ (थलि इट्) इति वैकल्पिके इटि ससर्जिथ सस्रष्ठ, ससर्ष्ठ । प्रच्छ् = ज्ञीप्सायाम् । 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे पृच्छति । प्रक्ष्यति । पपृच्छतुः पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ । पृच्छ्यात् । कॄ = विक्षेपे । 'ऋत इद्धातोः' इति रपरे इकारे किरति करीष्यति करिष्यति । अकारीत् । 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणे चकरतुः । कीर्यात् । गॄ = निगरणे । अचि विभाषा ८।२।२१ (ग्रो रो लः) इति वैकल्पिके लत्वे गिलति, गिरति । षद्लृ = विशरणगत्यवसादनेषु । पाघ्राध्मा'० इति सीदादेशे सीदति । सत्स्यति । असदत् । घूर्ण = भ्रमणे । घूर्णिष्यति । दृभी = ग्रन्थे । दृभति । दर्भिष्यति । अदर्भीत् । ददर्भ दृभ्यात् । इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

पृङ = व्यायामे । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति ऋतो रिङि 'अचिश्नु०' इति इयङादेशे व्याप्रियते, व्याप्रियत । व्याप्रियताम् । व्याप्रियेत । व्यापरिष्यते । व्यापर्ता । व्यापृत । व्यापप्रे । व्यापृषीष्ट । शद्लृ = शातने । शदेः शितः १।३।६० (तङानौ) इति आत्मनेपदे 'पाघ्राध्मा०', इति शीयादेशे शीयते अशीयत । शीयताम् । शीयेत । अन्यत्र परस्मैपदे शत्स्यति । अशत्स्यत् । शत्ता । लृदित्वादङि अशदत् शशाद शेदतुः । शद्यात् । मृङ् = प्राणत्यागे म्रियते । अम्रियत । म्रियताम् । म्रियेत । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६१ (शितः आत्मनेपदम्) इति नियमात् लृडादिषु परस्मैपदे मरिष्यति । अमरिष्यत् । मर्ता । लुङि अमृत । ममार । मृषीष्ट । ओविजी = भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । विज इट् १।२।२ (ङित्) इति इटः ङित्वे उद्विजिष्यते ।

उद्विविजे। उद्विजिषीष्ट। जुषी = प्रीतिसेवनयोः। जुषते। जोषिष्यते। दृङ् = आदरे। प्रायेणायमाङ्पूर्वः। आद्रियते। आदरिष्यते। आदर्ता। आदृत। आदद्रे। आदृषीष्ट। धृङ् = धारणे। इति तुदादयः।

❀ अथ रुधादयः। तत्रोभयपदिनः। ❀

रुधिर = आवरणे। इर इत्सञ्ज्ञायां लोपे च रुध् धातोस्तप्रत्यये टेरेत्वे रुधादिभ्यः श्नम् ३।१।७८ (शपोऽपवादः) इति मित्वादचोऽन्ते श्नमि अनुबन्धनिवृत्तौ 'श्नसोरल्लोपः' इति श्नमः अकारलोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारे झरो झरि सवर्णे ८।४।६५ (हलः लोपः) इति पूर्व-धकारलोपे रुन्धे। अत्र णत्वस्यासिद्धत्वात् 'नश्चापदान्तस्य०' इत्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न पुनर्णकारः। रुन्धाते, रुन्धते। रुन्त्से, रुन्धाथे, रुन्ध्वे। रुन्धे, रुन्ध्वहे, रुन्ध्महे। 'अट्कुप्वाङ्०' इति णत्वे रुणद्धि, रुन्धः, रुन्धन्ति। रुणत्सि, रुन्धः, रुन्ध। रुणध्मि, रुन्ध्वः, रुन्ध्मः। अरुन्ध, अरुन्धाताम्, अरुन्धत। 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति' तकारस्य लोपे 'झलां जशोऽन्ते' इति धस्य दकारे 'वावसाने' इति वैकल्पिके तकारे अरुणत् अरुणद्। अरुन्धाम्, अरुन्धन्। रुन्धाम्। रुणद्धु। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' रुन्धि, रुणधानि रुणधाव रुणधाम। रुन्धीत, रुन्ध्यात्। रोत्स्यते, रोत्स्यति। अरुद्ध अरुत्साताम् 'इरितो वा' इत्यङि अरुधत्, पक्षे अरौत्सीत्। रुत्सीष्ट, रुध्यात्। अनु + रुध् = अनुवर्त्तने। अव + रुध् = अवरोधे। उप + रुध = उपरोधे। वि + रुध = विरोधे। प्रति + रुध = प्रतिरोधे। भिदिर = विदारणे। भिन्ते, भिनत्ति। छिदिर = द्वैधीकरणे। विचिर = पृथग्भावे। विङ्क्ते, विञ्चाते। विनक्ति। रिचिर = विरेचने। रिङ्क्ते। रिणक्ति। अरिङ्क्त,

अरिणक्। अरिक्त। अरिचत्, अरैक्षीत्। क्षुदिर = सम्पेषणे। क्षुन्ते, क्षुन्दाते। क्षुणत्ति। अक्षुन्त, अक्षुणत्। युजिर = योगे। प्र + युज् = प्रयोगे। सं + युज् = संयोगे। उत् + युज् = उद्योगे। अनु + युज् = प्रश्ने। अभि + युज् = आक्रमणे। वि + आ + युज् = व्यायोगे। वि + युज् = वियोगे। उप + युज = उपयोगे। नि + युज = नियोगे। अथ परस्मैपदिनः। भञ्जो = आमर्दने। मित्वादचोऽन्ते श्नमि अनुबन्धनिवृत्तौ भनञ्ज् + ति, इति जाते श्नान्नलोपः ६।४।२३ इति धातोर्नकारलोपे कुत्वेन जस्य गकारे चर्त्वेन ककारे भनक्ति। 'श्नसोरल्लोपः' इति अलोपे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः भङ्क्तः। भञ्जन्ति। अभनक्। भङ्क्ष्यति। अभाङ्क्षीत्। बभञ्ज, बभञ्जिथ, बभङ्क्थ। बभञ्जिव। 'अनिदिताम्' इति नलोपे भज्यात् अञ्जू = व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। अनक्ति, अङ्क्तः। आनक् (ग्)। 'स्वरति०'इति वैकल्पिके इटि अञ्जिष्यति। अङ्क्ष्यति। अञ्जेः सिचि ७।२।७१ (नित्यमिट्) इति इडागमे, 'इट ईटि' इति सलोपे अडागमे वृद्धौ आञ्जीत्। आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जिथ आनङ्क्थ, अज्यात्। अभि+अञ्ज = तैलमर्दने। वि + अञ्ज = प्रकाशने। उत् + अञ्ज = नेत्राञ्जने। शिष्लृ = विशेषणे। शिनष्टि। शिंष्टः। शिंषन्ति, शिनक्षि, अशिनट् (ड्) 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेः धौ कृते 'झलां जश् झशि' इति षस्य जश्त्वेन डकारे श्नमो नस्य ष्टुत्वेन णकारे पुनः ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे 'ढो ढलोपे' इति ढलोपे शिण्ढि शिंष्टात्। शिनषाणि, शिंष्यात्, शेक्ष्यति, अशिषत्, शिष्यात् एवम् पिष्लृ = संचूर्णने। भुज = पालनाभ्यवहारयोः। भुनक्ति, अभुनक्। भुनक्तु, भुञ्ज्यात् भोक्ष्यति, अभौक्षीत्, बुभोज, भुज्यात्, आ + भुज = आभोगे। उप =

भुज = उपभोगे । सम्, परि + भुज = संभोगे । अथात्मनेपदम् । भुजोऽनवने १।३।६६ (तङानौ) इत्यात्मनेपदे भुङ्क्ते, अभुङ्क्त, भुङ्क्ताम्, भञ्जीत । भोक्ष्यते, अभुक्त, बुभुजे, भुक्षीष्ट । ञिइन्धी = दीप्तौ । अनुबन्धनिवृत्तौ 'श्नान्नलोपः' इति धातोर्नलोपे श्नमोऽकारलोपे तकारस्य धकारे धातुधकारलोपे इन्धे, इन्धाते, इन्धते । ऐन्ध । इन्धाम् । इन्त्स्व इनधै, इनधावहै । इन्धीत, इन्धिष्यति, ऐन्धिष्ट, इन्धाञ्चक्रे, इन्धिषीष्ट । विद् = विचारणे । चर्त्वे तलोपे विन्ते, विन्दाते । अविन्त, विन्ताम्, विन्दीत, वेत्स्यते, अवित्त, विविदे, वित्सीष्ट—

वेत्ति रूपं विद=ज्ञाने, विन्ते विद = विचारणे ।

विद्यते विद = सत्तायाम्, लाभे विन्दति विन्दते ॥ इति रुधादयः

❀ अथ तनादयः । तत्रोभयपदिनः ❀

तनु = विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७९ (सार्वधातुके कर्त्तरि) इति उकारे विकरणे तनुते, तनोति । अतनुत, अतनोत् । अनुताम्, तनोतु । तन्वीत, तनुयात् । तनिष्यते, तनिष्यति । तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९ (सिचो लुग्वा) इति सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश' इति नलोपे अडागमे अतत, अतनिष्ट । अतनिषाताम् । अतनिषत । अतथाः । अतनिष्ठाः । अतनिषाथाम् अतनिध्वम् । अतनिषि, अतनिष्वहि अतनिष्महि । अतानीत् । अतनीत् । तेने । ततान । तनिषीष्ट । तन्यात् । वि + तनु = विस्तारे । सम् + तनु = सन्ताने । क्षिणु=हिंसायाम् । [उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा]. इति वार्त्तिकबलात् वैकल्पिके धातोरुपधागुणे क्षेणुते, क्षिणुते । क्षेणोति क्षिणोति । अक्षित, अक्षेणिष्ट, अक्षेणीत् चिक्षिणे, चिक्षेण ।

चेणिषीष्ट क्षिण्यात् । एवम् तृणु = अदने । डुकृञ् = करणे । अत उत्सार्वधातुके ६।४।११० (क्ङिति करोतेः) इति करोतेरकारस्योकारे कुरुते, 'हलि चेति' प्राप्तस्य दीर्घस्य न भकुर्छुराम् ८।२।७९ (उपधाया दीर्घः) इति निषेधे कुर्वाते, नित्यं करोतेः ६।४।१०८ (उतः लोपः म्वोः) इति उकारलोपे कुर्वहे, कुर्महे । करोति, कुरुतः कुर्वन्ति । अकुरुत, अकरोत् । कुरुताम्, करोतु । कुर्वीत । ये च ६।४।१०९ (उतो लोपः नित्यं करोतः) इति उकारलोपे दीर्घाभावे 'कुर्यात्' 'उस्यपदान्तात्' कुर्युः । करिष्यते, करिष्यति कर्ता । अकृत, अकार्षीत् । चक्रे, चकार । कृषीष्ट क्रियात् । अप + कृ = अपकारे । अप + आ + कृ = दूरीकरणे । सम् + कृ = संस्कारे । अनु + कृ = अनुकरणे । वि + कृ = विकारे । अधि + कृ = अधिकारे । प्रति + कृ = उपायकरणे । परि + कृ = परिष्कारे । उप + कृ = उपकारे । वि + आ + कृ = व्याख्याने । वि + प्र + कृ = अपकारे । प्र + कृ = प्रकर्षकरणे । सम् + कुरुते इत्यत्र सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ६।१।१३७ समवाये च ६।१।१३८ सुट् कात् पूर्वः ६।१।१३९ इति कात् पूर्वं सुटि अनुबन्धनिवृत्तौ मोऽनुस्वारे संस्कुरुते । संस्करोति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे परिष्कुरुते । परिष्करोति । अलम् + कृ = अलङ्कारे । उरी, उररी + कृ = स्वीकारे । पुरस् + कृ = पूजायाम् अग्रतः करणे च । तिरस् + कृ = भर्त्सने । बहिष् + कृ = दूरीकरणे पृथक्कारे वा । सत् + कृ = सत्कारे । नमस् + कृ = प्रह्वीभावे । सजूष् + कृ=साहाय्यकरणे । धिक्+कृ = धिक्कारे । अथात्मनेपदम् । मनु = अवबोधने । मनुते । मंस्यते । अमंस्त । मेने । मंसीष्ट । इति तनादयः ।

ॐ अथ क्र्यादयः । तत्रोभयपदिनः ॐ

डुक्रीञ् = द्रव्यविनिमये । (क्रयविक्रये) क्र्यादिभ्यः श्ना ३।१।८१ (सार्वधातुके कर्तरि) इति श्नाविकरणे अनुबन्धनिवृत्तौ 'ई हल्यघोः' इति ईत्वे णत्वे क्रीणीते । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आलोपे क्रीणाते क्रीणते । क्रीणाति । क्रीणीतः । क्रीणन्ति । अक्रीणीत । अक्रीणात् । क्रीणीताम् । क्रीणातु । क्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रेष्यते (ति) । अक्रेष्ट । अक्रैषीत् । चिक्रिये । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ, चिक्रेथ चिक्रियिव । क्रेषीष्ट । क्रीयात् । वि + क्री = विक्रये । प्रीञ् = तर्पणे । श्रीञ् = पाके । षिञ् = बन्धने । पूञ् = पवने । प्वादीनां ह्रस्वः ७।३।८० (शिति) इति धातोरूकारस्य ह्रस्वे पुनीते । पुनाति । पविष्यते । अपविष्ट । अपावीत् । पुपुवे । पुपाव पुपुवतुः । पविषीष्ट । पूयात् । लूञ् छेदने । धूञ् = कम्पने । वॄञ् = वरणे । 'वॄतो वेति' वैकल्पिके इड्दीर्घे वरीष्यते, वरिष्यते । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि 'वॄतो वेति' वैकल्पिके दीर्घे च अवरीष्ट, अवरिष्ट । इडभावपक्षे उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७।१।१०२ (ॠतः धातोः) इति रपरे उकारे 'हलि चेति' दीर्घे अडागमे अवूर्ष्ट । अवारीत् 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति इटो दीर्घाभावे अवारिष्टाम् । 'ॠच्छत्यॄताम्' इति गुणे ववरे । ववरतुः । 'लिङ्सिचोः' इति वैकल्पिके इटि 'न लिङि' इति इटो दीर्घाभावे वरिषीष्ट इडभावपक्षे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति रपरे उत्वे दीर्घे वूर्षीष्ट । वूर्यात् । ग्रह = उपादाने । 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे गृह्णीते । गृह्णाति । अगृह्णीत । अगृह्णात् । गृह्णीताम् । गृह्णातु । हलः श्नः शानज्झौ ३।१।८३ इति श्नः शानचि अनुबन्धनिवृत्तौ हेर्लुकि णत्वे गृहाण । गृह्णीत ।

गृह्णीयात्। ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७ (इटः) इति इटो दीर्घे ग्रही-ष्यते (ति) अग्रहीष्ट, 'ह्म्यन्तक्षण०' इति वृद्धिनिषेधे अग्रहीत्। इटो दीर्घे अग्रहीष्टाम्। लिटि आत्मनेपदे पूर्वं 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे ततो द्वित्वादिकार्ये जगृहे। णलि द्वित्वादिकार्ये 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणे 'अत उपधाया' इति वृद्धौ जग्राह। पूर्वं 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे द्वित्वादिकार्ये जगृहतुः जग्रहिथ जगृहिव। ग्रहीषीष्ट गृह्यात्। प्र + ग्रह = रश्मिग्रहणे। सम् + ग्रह = संग्रहे। अनु + ग्रह = दया-याम्। अव + ग्रह = शोषणे। वि + ग्रह = युद्धे। परि + ग्रह = स्वीकारे। आ + ग्रह = हठे। सत्य + आ + ग्रह = दृढस्थितौ। दुर् + आ + ग्रह = हठेनासत्यपक्षस्थापने। अथ परस्मैपदिनः। ज्ञा = अवबोधने। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशे दीर्घनिर्देशाद् ह्रस्वाभावे जानाति। ज्ञास्यति। अज्ञासीत्। जज्ञौ। ज्ञेयात्, ज्ञायात्। पुष = पुष्टौ। मन्थ = विलोडने। मथ्नाति। ग्रन्थ = सन्दर्भे। बन्ध = बन्धने। भन्त्स्यति। बन्धा। अभा-न्त्सीत्, अबान्धाम् अभान्त्सुः। बध्यात्। नि, प्र + बन्ध = वाक्य-विस्तारे। उद् + बन्ध गलरज्ज्वा मारणे। निर् + बन्ध = आग्रहे। प्रति + बन्ध = निरोधे। मृद = क्षोदे। अश = भोजने। मुष = स्तेये। मुष्णाति। कुष = निष्कर्षे। निरः कुषः ७।२।४६ (वलादेरार्द्धधातुकस्येट् वा) निष्कोषिष्यति, निष्कोक्ष्यति। निरकोषीत्, निरकुक्षत्। क्षुभ = सञ्चलने। क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९ इति णत्वनिषेधे क्षुभ्नाति। क्षुभाण। (संयोगाभावान्न णत्व-निषेधः। इति परस्मैपदिनः। वृङ् = संभक्तौ। वृणीते। वरीष्यते वरिष्यते। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि अवरीष्ट, अवरिष्ट, अवृत। 'न लिङि' इति दीर्घाभावे वरिषीष्ट वृषीष्ट। इत्यात्मनेपदम् क्र्यादयश्च।

❀ अथ चुरादयः तत्रोभयपदिनः ❀

चुर = स्तेये । इति चुर धातोः सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५ (स्वार्थे) इति णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे चोरि इत्यस्य सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२ इति धातुत्वाल्लटि तत्स्थाने णिचश्च १।३।७४ (कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्) इत्यात्मनेपदे तप्रत्यये टेरेत्वे गुणे अयादेशे चोरयते (ति) लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः०' इति च्लेः चङि अनुबन्धनिवृत्तौ णेरनिटि ६।४।५१ (आर्द्धधातुके लोपः) इति णिलोपे [प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्] इति नियमाद् णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१ इति ह्रस्वतया ओकारस्य उकारे चुर इत्यस्य 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये चुचुर + अत इति स्थितौ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ७।४।९३ (णौ अङ्गस्य अभ्यासे णौ) इति सन्वद्भावे दीर्घो लघोः ७।४।९४ (सन्वद्भावे अभ्यासस्य) इति दीर्घे अडागमे अचूचुरत (त्) चोरयाञ्चक्रे (चकार) (बभूव) (मास) चोरयिषीष्ट, चोर्य्यात् । एवं सर्व एव चुरादिधातव उभयपदिनः सेटश्च रूपाण्यपि प्रायः समानान्येव भवन्ति। लुङि विशेषः। तथाहि—भक्ष = अदने। अबभक्षत (त्) अर्च = पूजायाम् । लुङि 'चङि' इति द्वित्वे कर्तव्ये 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रेफविशिष्टस्य 'र्चि' इत्यस्य द्वित्वे प्राप्ते न न्द्राः संयोगादयः ६।१।३ (द्विः) इति रेफस्य द्वित्व-निषेधेन 'चि'मात्रस्य द्वित्वे 'णेरनिटि' इति द्वितीयस्य णिचो लोपे हलःस्वरयोगे 'आडजादीनाम्' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धौ आर्चिचत (त्) अर्ज = अर्जने । अर्ह = पूजायाम् । ईर = क्षेपे । उद्+ईर = उच्चारणे । प्र + ईर = प्रेरणायाम् । सम् + ईर = कम्पने । कुत्स =

निन्दायाम्। कृत = संशब्दने। णिचि उपधायाश्च ७।१।१०१ (ॠत इद् धातोः) इति रपरे इकारे उपधायाञ्च ८।२।७८ (हलि दीर्घः र्वोः) इति इकारस्य दीर्घे कीर्तयते (ति) लुङि उॠत् ७।४।७ (उपधायाः चङ्परे णौ) इति वैकल्पिके ऋदादेशे कृत् इत्यस्य द्वित्वादिकार्ये अचीकृतत (त्) पक्षे अचिकीर्तत (त्) चल = शोधने। चालयते (ति) लुङि द्वित्वादिकार्ये सन्वद्भावे सन्यतः ७।४।७९ (अभ्यासस्य इत्) इति अभ्यासाकारस्य इकारे अचिचलत (त्) खडि = भेदने। गर्ह = कुत्सायाम्। गुप = गोपने। घट्ट = चालने। घुषिर् = विशब्दने। चट = भेदने। उत् + चट = उच्चाटने। चर्व = चर्वणे। चिति = स्मृत्याम्। चूर्ण = पेषणे। छन्द = प्रलोभने। उप + छन्द = प्रार्थनायाम्। तप = दाहे। तड = आघाते। तर्ज = भर्त्सने। तर्क = वितर्के। तिज = निशाने। पट = विदारणे। उत् + पट = उन्मूलने। पाल = रक्षणे। पीड = बाधने। निस् + पीड = निष्पीडने। पुष = पोषणे। पूज = पूजायाम्। पूर = आप्यायने। भर्त्स = तर्जने। भू = चिन्तायाम्। भाविनि लुङि [णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये] इति नियमात् वृद्ध्यभावे 'भू + इ' इत्यस्य धातुत्वात् लुङि तत्स्थाने च-प्रत्यये च्लेश्चङि 'णेरनिटि' इति णिलोपे भू + अत इति स्थितौ 'चङि' इत्यनेन 'भू' इत्यस्य द्वित्वादिकार्ये सन्वद्भावे च ओः पुयण्ज्यपरे ७।४।८० (सनि अङ्गस्याभ्यासस्य इत्) इति अभ्यासोकारस्य इत्वे दीर्घे च अडागमे अबीभवत (त्) भूष = अलङ्कारे। मडि = भूषायाम्। मान = पूजायाम्। मार्ग = अन्वेषणे। मृजूष् = शुद्धौ। णिचि मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४ (इको धातुप्रत्यये) इति वृद्धौ

मार्जि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ मार्जयते (ति) मन्त्रि = गुप्तभाषणे । मृष = तितिक्षायाम् । मोक्ष = मोक्षणे । यत = ताडने । यन्त्रि=बन्धने । लक्ष = दर्शने । लघि = लङ्घने । लड, लल = उपसेवायाम् विलासे च । लोकृ, लोचृ = दर्शने । वच = परिभाषणे । वृजी = वर्जने । वन्चु = विप्रलम्भे । सान्त्व = समाश्वासने । अथादन्ताः । कथ = वाक्यप्रबन्धे । णिचि अतो लोपः ६।४।४८ (आर्द्धधातुके) इति अलोपे तस्य स्थानिवद्भावादुपधावृद्धेरभावे कथि इत्यस्य धातुत्वाल्लटि कथयते (ति) अचकथत (त्) अवधीर = अनादरे । कर्ण = श्रवणे । कल = संख्याने । परि+आ + कल = बोधे । सम् + कल = योजने । वि+अव+कल = गुणने । क्षप = अतिवाहने । गण = संख्याने । ई च गणः ७।४।९७ (अभ्यासस्य चङ्परे णौ) अजीगणत (त्) अजगणत (त्) गवेष= मार्गणे । दण्ड = ताडने । पार = शक्तौ । मह = पूजायाम् । मिश्र = संयोजने । गुण = अभ्यासे । चित्र = चित्रीकारे । मूत्र = प्रस्रावे । रच = निर्माणे । रस = आस्वादे । नि, निर् + रूप = विवरणे । वर = ईप्सायाम् । वर्ण = रञ्जने । निर् + वर्ण = दर्शने । वास = सुरभीकारे । विडम्ब = अनुकारे । वीज = कम्पने व्यजनकरणे च । व्यय = धनव्यये । शील = अनुशीलने । श्लथ, श्रथ = दौर्बल्ये शिथिलीकारे च । सभाज = सत्कारे । सूच = व्यक्तीकारे । स्तेन = चौर्ये । स्पृह = इच्छायाम् । आगर्वान्ता अदन्ताः केवलमात्मनेपदिनः । अर्थ = याचने । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेन इत्वाद्यभावे आर्तथत । अनु, अभि, प्र + अर्थ = प्रार्थनायाम् । सम् + अर्थ = दृढीकारे । वि, निर्, अप + अर्थ = व्यर्थीकारे । मृग = अन्वेषणे । गर्व = माने । इत्यात्मनेपदिनश्चुरादयश्च समाप्ताः ।

अथ ण्यन्तप्रक्रिया ।

अत्र सनादिणिङन्ता द्वादश प्रत्ययाः सन्ति। यदन्तानां सर्वेषां 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां लडादिकार्यं विधीयते। तत्र प्रेरणार्थे सर्वेभ्योऽपि पूर्वगणपठितेभ्यो मूल-धातुभ्यो णिच् प्रत्ययो भवितुमर्हति। इह हि णिजन्तप्रक्रियाप्रयोगे पूर्व-(मूल-) धातोः कर्तुः प्रेरयिता प्रयोजककर्तेत्युच्यते। णिच्प्रत्ययेन स एवोक्तो भवति। यतो हि 'हेतुमति च' इति सूत्रेण प्रयोजकव्यापारे एव णिच् विधीयते। इत्येवं णिचा प्रयोजककर्तुरुक्तत्वात् तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति। तदनुसारमेव णिजन्तक्रियायां पुरुषवचनानि च भवन्ति। पूर्व-(मूल-) धातोः कर्ता तु इह प्रयोज्यकर्तेत्युच्यते। स चेह कर्तृवाच्येऽपि णिजन्तप्रयोगे णिचाऽनभिधीयमानत्वादनुक्तो भवति। अतस्तत्र तृतीया विभक्तिर्जायते। कियतां परिगणितानां धातूनां प्रयोगे सूत्रबलात् तस्य कर्मत्वं भवति। ततश्च तत्रानुक्ते कर्मणि द्वितीया विभक्तिर्जायते। अयमत्र संग्रहः—

गमनाहारबोधार्थशब्दाकर्मकधातुषु ।
अणिजन्तेषु यः कर्ता स्याण्णिजन्तेषु कर्म सः (इति)

णिजन्तप्रयोग-सिद्धिप्रकारो यथा—देवभाषाभ्युदयो भवति तं डा० वीरमणिरुपाध्यायः प्रेरयति। इत्यर्थे उपाध्यायमहोदयो देवभाषाभ्युदयं भावयते भावयति वा। इह भवन-क्रियायां स्वतन्त्रकर्तुरभ्युदयस्य स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४ (क्रियायाम्) इति कर्तृ-संज्ञायां तत्प्रयोजकस्य उपाध्यायमहोदयस्य तु तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५ (चात् कर्ता) इति हेतु-संज्ञायाम् हेतुमति च ३।१।२६ (णिच्) इति प्रयोजकव्यापारे प्रेरणार्थे

णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ च भावि इत्यस्य धातुत्वाल्लटि तत्स्थाने 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदे तप्रत्यये टेरेत्वे शबादौ भावयते। परस्मैपदे भावयति। अत्र प्रयोजककर्तृव्यापारे णिज्विधानात्तत्कर्तुरुपाध्यायमहोदयस्योक्ततया तत्र प्रथमा भवनक्रियाकर्तुर्देवभाषाभ्युदयस्य त्वनुक्तत्वात्तत्र तृतीयाप्राप्तौ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ १।४।५२ (कर्म) इति कर्मसंज्ञायाम् 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया विभक्तिर्जायते। इत्थमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अभावयत (त्) भावयताम् (तु) भावयेत (त्) भावयिष्यते (ति) अभावयिष्यत (त्) भावयिता। अबीभवत (त्) भावयाञ्चक्रे (ञ्चकार) (म्बभूव) (मास) भावयिषीष्ट, भाव्यात्। काशीपण्डितसभाध्यक्षो भारतपारिजातकाव्यं शृणोति शृण्वन्तं तं स्वामिभगवदाचार्यः प्रेरयति। इत्यर्थे स तं तत् श्रावयते (ति) इह श्रुधातोर्णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ च श्रावादेशे श्रावि इत्यस्य धातुत्वात् लडादिकार्ये श्रावयते (ति) लुङि [णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये] इति नियमाद् श्रु इ+अत इत्यत्र श्रुमात्रस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये णिलोपे गुणे अडागमे अशुश्रवत इति जाते स्रवतिशृणोतिद्रवति प्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ७।४।८१ (अभ्यासोकारस्य इत् अपरे धात्वच्परे) इति वैकल्पिके इकारे अशिश्रवत (त्) अशुश्रवत (त्) एवम् द्रावयते (ति) अदिद्रवत (त्) अदुद्रवत (त्) इत्यादि। देवप्रकाशो भाष्यमधीते तं ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः प्रेरयते। इत्यर्थे जिज्ञासुमहोदयः देवप्रकाशं भाष्यमध्यापयते (ति) अत्र अधिपूर्वकाद् इङ्धातोर्णिचि वृद्धौ यणि ध्यै+इ इत्यत्र क्रीङ्जीनां णौ ६।१।४८ (एचः आत्) इति आत्वे अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ ७।३।३६ इति पुगा-

गमे अध्यापि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्ये अध्यापयते (ति) लुङि णिजन्तादिङः सप्रत्यये च्लेश्चङि णौ च संश्चङोः २।४।५१ (इङः गाङ्) इति गाङादेशे पुकि 'णौ चङ्युपधाया०' इति ह्रस्वे 'गप्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये सन्वद्भावे दीर्घ अडागमे यणि अध्यजीगपत (त्) पक्षे 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वे पुकि अधि आपि इत्यत्र 'अजादे द्वितीयस्य' इति 'पि' मात्रस्य द्वित्वे अन्त्यणिलोपे आटि वृद्धौ यणि अध्यापिपत (त्) एवं ज्ञापयते (ति) अचिज्ञपत (त्) ह्रेपयते (ति) अजिह्रिपत (त्) छात्रः गवेषणां करोति तं पं० रामाज्ञापाण्डेयः प्रेरयति। इत्यर्थे छात्रेण पाण्डेयमहोदयो गवेषणां कारयते (ति) हारयते (ति) अजीहरत (त्) लेखयते (ति) नोदयते (ति) दर्शयते (ति) पाचयते (ति) अन्तेवासी तिष्ठति तिष्ठन्तं तम् आचार्यः कपिलदेवः प्रेरयति। इत्यर्थे आचार्यमहोदयस्तं स्थापयते (ति) लुङि स्थापि + अत इत्यत्र तिष्ठतेरित् ७।४।५ (उपधायाः चङ्परे णौ) इति आकारस्येकारे णिचो लोपे स्थिप् इत्यस्य 'चङि' इति द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषे 'आदेशप्रत्ययोः' इति षत्वे ष्टुत्वे अडागमे अतिष्ठिपत (त्) गमयते (ति) अत्र गमेर्णौ उपधावृद्धौ मितां ह्रस्वः ६।४।९२ (उपधाया णौ) इति ह्रस्वे गमीत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ गमयते (ति) लुङि अजीगमत (त्) ज्ञपयते (ति) अजीज्ञपत (त्) घटयते (ति) अजीघटत (त्) इति ण्यन्तप्रक्रिया।

❀ अथ सन्नन्तप्रक्रिया ❀

पठितुमिच्छति = पिपठिषति। इति विग्रहे पठ् धातोः धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७ (सन्) इति सनि अनुबन्धनिवृत्तौ सन्यङोः ६।१।९ (एकाचो द्वे प्रथमस्य अजादेर्द्वितीयस्य

अनभ्यस्तस्य धातोः) इति 'पठ्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सन्यतः' इति अस्य इत्वे सनश्चार्द्धधातुकत्वाद् 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः इति इटि सस्य षत्वे पिपठिष इत्यस्य धातुत्वाल्लटि तत्स्थाने 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इति तिपि शपि अनुबन्धनिवृत्तौ 'अतो गुणे' इति पररूपे पिपठिषति। अपिपठिषत्। पिपठिषतु। पिपठिषेत्। 'अतो लोपः' इति सनोऽकारस्य लोपे पिपठिषिष्यति। अपिपठिषीत्। पिपठिषाञ्चकार। पिपठिष्यात्। अत्तुमिच्छति=जिघत्सति इति विग्रहे अदेः सनि 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति घस्लादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सस्यार्द्धधातुके' इति सस्य तकारे जिघत्स इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ जिघत्सति। कर्तुमिच्छति=चिकीर्षति। इति विग्रहे कृधातोः सनि द्वित्वादिकार्ये चिकृष इति स्थितौ अज्झनगमां सनि ६।४।१६ (दीर्घो झलि) इति ऋकारस्य दीर्घे इको झल् १।२।९ (सन् कित्) इति सनः 'कित्वेन' ऋत इद्धातोः' इति इरि 'हलि च' इति उपधादीर्घे चिकीर्ष इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ चिकीर्षति। भवितुमिच्छति=बुभूषति। इति विग्रहे भूधातोः सनि द्वित्वादौ सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२ (उकः नेट्) इति इण्निषेधे बुभूष इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ बुभूषति। इति सन्नन्तप्रक्रिया।

❁ अथ यङन्तप्रक्रिया ❁

अतिशयेन पुनः पुनः भवति=बोभूयते। इति विग्रहे भूधातोः धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२ इति यङ् प्रत्यये 'सन्यङोः इति धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२ (अभ्यासस्य) इति अभ्यासगुणे 'बोभूय' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ ङिदन्ततया आत्मनेपदे शपि पररूपे बोभूयते। अबोभूयत। बोभूयताम्। बोभूयेत। अतो लोपे बोभू-

यिष्यते। अबोभूयिष्ट। बोभूयाञ्चक्रे। बोभूयिषीष्ट। दोद्रूयते। नेनीयते। शेशीयते। शोशुच्यते। यस्य हलः ६।४।४९ (लोपः आर्धधातुके) इति यलोपे शोशुचिष्यते। बेभिद्यते। लप् धातो यङि द्वित्वादौ ललप्य इति स्थिते दीर्घोऽकितः ७।४।८३ (अभ्यासस्य) इति अभ्यासदीर्घे 'लालप्य' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ लालप्यते। वाभज्यते। कुटिलं व्रजति = वाव्रज्यते। इति विग्रहे व्रजधातोः नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३ (यङ्) इति कौटिल्यार्थे यङि द्वित्वादौ अभ्यासदीर्घे 'वाव्रज्य' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ वाव्रज्यते। चाचल्यते। वृत् धातोः यङि द्वित्वादिकार्ये रीगृदुपधस्य च ७।४।९० (अभ्यासस्य धातोः यङ्लुकोः) इति किल्वादभ्यासान्ते रीगागमे 'वरीवृत्य' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ वरीवृत्यते। दरीदृश्यते। ग्रहेः सम्प्रसारणे जरीगृह्यते। रीङ् ऋतः ७।४।२७ (अकृत्सार्वधातुकयोः यि च्वौ च) इति ऋकारस्य रीङि जेह्रीयते चेक्रीयते। दाधातोस्तु 'घुमास्था०' इति ईत्वे 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे द्वित्वादिकार्ये देदीयते। पेपीयते। तेष्टीयते। इत्यादि। इति यङन्तप्रक्रिया।

❀ अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ❀

अतिशयेन पुनः पुनः भवति = बोभवीति। इति विग्रहे यङि द्वित्वापेक्षया प्रथमं यङोऽचि च २।४।७४ (लुक्) इति यङो लुकि ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'बोभू' इत्यस्य धातुत्वाल्लटि 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इति परस्मैपदे तिपि शपि 'चर्करीतञ्च' इति यङ्लुङन्तस्यादादौ पाठात् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि यङो वा ७।३।९४ (पिति हलि सार्वधातुके ईट्) इति तिपः पाक्षिके ईडागमे 'बोभूतु वेतिक्ते' इति

छन्दसि निपातनात् 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधस्य भाषायां यङ्लुकि अप्रवृत्त्या 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे बोभवीति, बोभोति। बोभूतः 'अदभ्यस्तात्' इति झस्याति 'अचि श्नु०' इति उवङि बोभुवति। अबोभवीत्, अबोभोत् अबोभवुः। बोभवीतु, बोभोतु। बोभूयात्। बोभविष्यति। लुङि च्लौ तस्य सिचि 'गातिस्था०' इति सिचो लुकि 'यङो वा' इति पाक्षिके ईटि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् वुगागमे अबोभूवीत् अबोभोत्। अबोभूवुः। बोभवाञ्चकार, बोभूयात्। शुच् धातोर्यङ्लुकि द्वित्वादिकार्य्ये पाक्षिके ईटि 'न धातुलोप आर्द्धधातुके १।१।४ (इको गुणवृद्धी) इति गुणनिषेधे शोशुचीति शोशोक्ति शोशुक्त इत्यादि। लालपीति, लालप्ति। लालपिष्यति। अलालपीत्। वृत् धातोः यङ्लुकि रुग्रिकौ च लुकि ७।४।९१ (ऋदुपधस्य अभ्यासस्य रीक्) इति पाक्षिके अभ्यासस्य रीकि कृते 'वरीवृत्' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्य्ये वरीवृतीति पक्षे वरिवृतीति वर्वृतीति। ईडभावपक्षे वरीवर्त्ति वरिवर्त्ति वर्वर्त्ति इत्यादि। ग्रहेस्तु जाग्रहीति जाग्राढि जागृढः जागृहति। कृधातोः यङ्लुकि ऋतश्च ७।४।९२ (अभ्यासस्य रीक् रुग्रिकौ च लुकि) इति पाक्षिके अभ्यासस्य रीकि चरीकृ इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्य्ये चरीकरीति, चरिकरीति, चर्करीति। चरीकर्ति, चरिकर्ति, चर्कर्ति। दादेति, दादाति, दादितः, दाददति। इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया।

ॐ अथ नामधातुप्रक्रिया ॐ

आत्मनः पुत्रमिच्छति = पुत्रीयति। इति विग्रहे सुपः आत्मनः क्यच् ३।१।८ (इच्छायाम् समानकर्तृकात् कर्मणः) इति पुत्रमिति सुबन्तात् क्यचि अनुबन्धनिवृत्तौ 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुकि

क्यचि च ७।४।३३ (अस्य ई) इति पुत्राकारस्य ईकारे पुत्रीय इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ पुत्रीयति। पुत्रीयिष्यति काम्यच्च ३।१।९ (उक्तार्थे) इति काम्यचि अनुबन्धनिवृत्तौ सुपो लुकि च पुत्रकाम्य इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ पुत्रकाम्यति। पुत्रकाम्यिष्यति। पुत्रमिवाचरति = पुत्रीयति छात्रम् इति विग्रहे। उपमानादाचारे ३।१।१० (कर्मणः सुपः क्यच्) इति पुत्रमिति सुबन्तात् क्यचि पूर्ववत्कार्य्ये पुत्रीयति। विष्णूयति द्विजम्। गर्दभीयति वृषम्। वृषभीयति गर्दभम्। प्रावारीयति कम्बलम्। प्रासादे इवाचरति=प्रासादीयति कुट्यां कौटिल्यः। इति विग्रहे [अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्] इति वार्तिकबलात् प्रासादे इति अधिकरणसुबन्तात् क्यचि पूर्ववत्कार्य्ये प्रासादीयति। कृष्ण इवाचरति = कृष्णायते। इति विग्रहे कृष्ण इति कर्तृसुबन्तात् कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११ (उपमानात्) इति क्यङि अनुबन्धनिवृत्तौ सुपो लुकि 'अकृत्सार्वधातुकयो दीर्घः' इति दीर्घे कृष्णाय इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ कृष्णायते। कृष्णायिष्यते। एवम् विष्णूयते। मूर्खायते। पण्डितायते। अप्सरायते। विद्वायते। ओजायते शब्दं करोति = शब्दायते। इति विग्रहे शब्दमिति सुबन्तात् शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३।१।१७ (क्यङ्) इति क्यङि पूर्ववत्कार्य्ये शब्दायते। कलहायते। वैरायते। सुखमनुभवति = सुखायते। इति विग्रहे। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८ (कर्मणः क्यङ्) इति सुखमिति कर्मसुबन्तात् क्यङि पूर्ववत्कार्य्ये सुखायते। कृच्छ्रायते इत्यादि। कृष्ण इवाचरति = कृष्णति। इति विग्रहे कृष्ण प्रातिपदिकात् [सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः] इति क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपे कृष्ण इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्य्ये कृष्णति। एवम् सुजनति। शूरति।

पिकति । मूकति । रङ्कति । राजति । गर्दभति । इत्यादि । पृथुं करोति= प्रथयति । इति विग्रहे पृथु-शब्दात् [प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ठ-वच्च] [तत्करोति तदाचष्टे वा णिच् ।] इति उभयवार्तिकबलात् णिचि । इष्टवद्भावेन च पृथोः प्रथादेशे प्रथि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्य्ये प्रथयति । म्रदयति । द्रढयति । स्थवयति । दवयति । इत्यादिः । इति नामधातुप्रक्रिया । अथ कण्ड्वादिः । कण्डूञ्=गात्रविघर्षणे । कण्डूधातोरुभयपदित्वात्तङि तिपि च कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७ (नित्यं स्वार्थे) इति यकि कण्डूयते(ति) कण्डूयिष्यते (ति) अकण्डूयिष्ट (यीत्) कण्डूयाञ्चक्रे (ञ्चकार) कण्डूयिषीष्ट कण्डूय्यात् । एवम् मन्तु = अपराधे । हृणीङ् = लज्जायाम् । महीङ् = पूजायाम् । तिरस् = अन्तर्धौ । उपस् प्रभातीभावे । संभूयस् = प्रभूतभावे । भिषज् = चिकित्सायाम् । इत्यादिः कण्ड्वादिः । अथात्मनेपदप्रक्रिया । निपूर्वकाद् विश्धातोः नेर्विशः १।३।१७ (आत्मनेपदम्) इत्यात्मनेपदे तुदादित्वात् शविकरणे निविशते । निवेक्ष्यते । परिपूर्वकात् क्रीधातोः परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८ इत्यात्मनेपदे परिक्रीणीते विक्रीणीते । विपूर्वकाद् जिधातोः विपराभ्यां जेः १।३।१९ इत्यात्मनेपदे विजयते । पराजयते । सम्पूर्वकात् स्थाधातोः समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२ इत्यात्मनेपदे संतिष्ठते । लुङि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अडागमे समस्थित । प्रतिष्ठते समाजे पं० रामनारायणमिश्रः । अथ परस्मैपदप्रक्रिया—विपूर्वकाद् रम् धातोः व्याङ्परिभ्यो रमः १।३।८३ (परस्मैपदम्) इति परस्मैपदे विरमति । व्यरंसीत् । उपाच्च १।३।८४ उपरमति । इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया

उक्तानां सर्वेषामेव कर्तृवाच्यगतानां विविध-धातूनां-मध्यतोऽकर्मक-धातुभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि प्रत्यया जायन्ते । तैश्च भावकर्मवाच्य-क्रियारूपाणि निष्पाद्यन्ते । भावकर्मणोः सर्वत्रैवात्मनेपद-प्रत्यया भवन्ति । चतुर्षु सार्वधातुकेषु लकारेषु धातुप्रत्यययोर्मध्ये यक् विकरणं जायते । कर्तृवाच्ये तु कर्तरि जायमानेन लडादिना कर्तुरुक्तत्वात् कर्मण-श्चानुक्तत्वात् कर्तरि प्रथमा कर्मणि द्वितीया कर्तुरनुरूपञ्च क्रियायां पुरुषवचनादिकं प्रयुज्यते । इह हि भाव-कर्मवाच्ये भावे जायमानेन लडा-दिना भावस्योक्तत्वात् [भावो भावना उत्पादना क्रिया] इत्यभियुक्तोक्तेः क्रियैव सकलधातुवाच्या असत्वरूपा भावार्थकलकारेणानुद्यते । ततश्च तस्या असत्वरूपायाः सत्वार्थकयुष्मदस्मदादिशब्दैः द्विवचनबहुवचना-दिकैश्च सत्वधर्मैः सह सर्वथैव सामानाधिकरण्यासम्भवात् प्रथम-पुरुषस्य तत्राप्येकत्वस्यैव हि संख्यानपेक्षस्य औत्सर्गिकतया समुपस्थितौ सर्वत्र प्रथम-पुरुषैक-वचनमेव भवति । कर्मणि जायमानेन लडादिना तस्योक्त-त्वात् तत्र प्रथमा कर्मानुसारमेव च क्रियायां पुरुषवचनानि जायन्ते । कर्तुश्चानुक्तत्वात् तूभयत्रापि कर्तरि तृतीयैव भवति । लिङ्गवचनानि तु सर्वत्र पूर्वायेव यथास्थितानि तिष्ठन्ति । संग्रहश्च—"कर्तरि प्रथमा ज्ञेया कर्तृवाच्ये तिङादिके । द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्त्रधीनं क्रियापदम् । कर्मवाच्ये तृतीया स्यात्कर्तरीत्येव निश्चितम् । प्रथमा कर्मणि ज्ञेया कर्मा-धीनं क्रियापदम् । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् । बुद्धि-भक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः । कालादिकर्मकाकर्मकाणां भावे च कर्मणि । लकारो जयते

तेन मासं मासो यथास्यते।" उदाहरणानि यथा—स बालकं पश्यति = तेन बालको दृश्यते। त्वं बालकौ पश्यसि = त्वया बालकौ दृश्येते। अहं बालकान् पश्यामि = मया बालका दृश्यन्ते। वयं त्वां पश्यामः = अस्माभिः त्वं दृश्यसे। तौ युवां पश्यतः = ताभ्यां युवां दृश्येथे। आवां युष्मान् पश्यावः = आवाभ्यां यूयं दृश्यध्वे। युवां मां पश्यथः = युवाभ्याम् अहं दृश्ये। यूयम् आवां पश्यथ = युष्माभिः आवां दृश्यावहे। तेऽस्मान् पश्यन्ति = तैः वयं दृश्यामहे। अहं तम् अपश्यम् = मया सः अदृश्यत। स चन्द्रं पश्यतु = तेन चन्द्रो दृश्यताम्। कः सूर्यं पश्येत् = केन सूर्यो दृश्येत। अहं त्वां द्रक्ष्यामि = मया त्वं द्रक्ष्यसे, दर्शिष्यसे। इत्यादि। तत्र प्रयोगसिद्धिः यथा—भूधातोः अकर्मकत्वात् 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावे लकारोपस्थितौ 'वर्तमाने लट्' इति लटि भावकर्मणोः १।३।१३ (आत्मनेपदम्) इति लस्य स्थाने आत्मनेपदे तङि तप्रत्यये सार्वधातुके यक् ३।१।६७ (धातोः भावकर्मणोः) इति यकि कित्त्वाद् गुणनिषेधे भूयते। अभूयत। भूयताम्। भूयेत। इत्येवम् चतुर्षु लकारेषु दिवादिवद्रूपं जायते। लृटि तु स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ६।४।६२ इति वैकल्पिके चिण्वद्भावे तस्मिन्नेव पक्षे स्य-चिकरणस्य इडागमे चिण्वद्भावाद् धातो वृद्धौ आवादेशे सत्य पत्वे भाविष्यते, पक्षे 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीटि गुणादिकार्य्ये भविष्यते। अभाविष्यत, अभविष्यत। भाविता, भविता। लुङि च्लौ तस्य चिण् भावकर्मणोः ३।१।६६ (च्लेः ते शब्दे) इति चिणि अनुबन्धनिवृत्तौ [illegible] आयादेशे 'चिणो लुक्' इति तस्य लुकि अडागमे अभावि

द्विवचनादौ अभाविषाताम्, अभविषाताम्। इति रूपद्वैविध्यम्। लिटि वुगागमे द्वित्वादौ बभूवे। लिङि भाविषीष्ट, भविषीष्ट। अकर्मकधातोरपि उपसर्गवशात् सकर्मकत्वे आनन्दोऽनुभूयते। इत्यादि प्रयोगो भवति। अत्र हि अनुपूर्वकाद् भूधातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारोपस्थितौ लटि तत्स्थाने तङि तप्रत्यये यकि पूर्ववद्रूपसिद्धिः। एवम् आनन्दौ अनुभूयेते आनन्दा अनुभूयन्ते। इत्यादि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञेयानि हन् धातोः हन्यते। अहन्यत। हन्यताम्। हन्येत इत्यादि रूपाणि। आर्द्धधातुकलकारेषु तु घानिष्यते हनिष्यते। इत्यादि रूपद्वैविध्यम्। लुङि अघानि, अघानिषाताम्, अहंसाताम्। वधादेशे अवधि अवधिषाताम्। जघ्ने। घानिषीष्ट, हंसीष्ट वधिषीष्ट। ग्रह-धातोः सम्प्रसारणे गृह्यते। अगृह्यत। गृह्यताम्। गृह्येत। लृडादौ चिण्वद्भावे इटि उपधावृद्धौ 'ग्रहोऽलिटि' इत्यत्र वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहणाद् दीर्घाभावे। ग्राहिष्यते। पक्षे ग्रहीष्यते। अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम्। जगृहे। ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट। दृश-धातोः दृश्यते। लृडादौ चिण्वद्भावादिकार्ये दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते। अदर्शि। अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम् अदर्शिषत, अदृक्षत। ददृशे। दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट। प्रच्छ-धातोः यकि सम्प्रसारणे। पृच्छ्यते। प्रक्ष्यते। अप्राच्छि, अप्रक्षाताम्। एवम् उच्यते। इज्यते। उप्यते। उप्यते। सुप्यते। गम्यते। अगामि, अगंसाताम्। त्यज्यते। पच्यते। श्रूयते। दृश्यते। रज्यते। जीयते। चीयते। धूयते। द्रूयते। कृ-धातोर्यकि रिङि रिङ्विधानसामर्थ्यात् दीर्घाभावे क्रियते। कारिष्यते। अकारि, अकारिषाताम्, अकृषाताम्। एवं व्रियते। भ्रियते। म्रियते। आद्रियते। स्मृ-धातोस्तङि यकि 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः'

स्मर्य्यते। स्मारिष्यते, स्मरिष्यते। अस्मारि, अस्मारिषाताम् अस्मृषाताम्। एवम् अर्य्यते। कॄ-धातोस्तङि यकि 'ॠत इद्धातोः' इति इरि 'हलि च' इति दीर्घे कीर्य्यते। एवम् गीर्य्यते। दीर्य्यते। तीर्य्यते। शीर्य्यते। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वे दीर्घे पूर्य्यते। पाधातोस्तङि यकि 'घुमास्था०' इति आत ईत्वे पीयते। अपायि, अपायिषाताम्, अपासाताम्। एवम्। दीयते। धीयते। स्थीयते। हीयते। अवसीयते। दुह्यादिषु गौर्दुग्धं दुह्यते। बलिः वसुधां याच्यते। अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते। माणवकं धर्मो ब्रूयते, माणवको धर्मम् वा अहं तं भावयामि मया स भाव्यते। लृटि चिण्वद्भावे इटि 'णेरनिटि' इति इटः आभीयत्वेनासिद्धत्वात् णेर्लोपे भाविष्यते पक्षे भावयिष्यते। अभावि, अभाविषाताम्, अभावयिषाताम्। अहं त्वं ग्रन्थं पाठयामि मया त्वं ग्रन्थं पाठ्यसे। अपाठि, अपाठिषाताम्, अपाठयिषाताम्। एवम् स्थाप्यते। कार्य्यते। हार्य्यते। चोर्य्यते। दाप्यते। तेन मासं मासो वा आस्यते। कालादि कर्मक-णिजन्तानां प्रयोज्ये एव प्रत्ययः। मासमास्यते माणवक इत्यादि। अथ लकारार्थप्रक्रिया—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठे 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रं यावत् ये प्रत्यया येनोपाधिना विहितास्ते तथैव भूते भविष्यति च काले ज्ञेयाः। यथा—कदा आगतोऽसि ? इति प्रश्ने अयमागच्छामि, एष आगमम् वा। इत्युत्तरे वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३।३।१३१ इत्यनेन वर्तमानसामीप्ये भूतेऽर्थे वैकल्पिके लट्। एवम् कदा गमिष्यसि ? इति प्रश्ने एष गच्छामि अयम् गमिष्यामि वा इत्युत्तरम्। [एष, अयम् इति सामीप्यद्योतके अव्ययपदे ज्ञेये] ह्यस्त्वां नमेवेत्

सुखं यायात् इत्यत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५३ इति लिङ्। युधिष्ठिर इयाज इति वक्तव्ये युधिष्ठिरो यजति स्म। इत्यत्र स्मयोगे लट् स्मे ३।२।११८ (परोक्षे भूतार्थे) इति लट्। अपरोक्षे च ३।२।११९ (भूते) एवं स्म पिता ब्रवीति, अब्रवीत् वा। गच्छति स्म, अगच्छद् वा। करोति स्म, अकरोद् वा। धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१ (यत्र काले उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः) यथा—वसन् ददर्श। अत्र भूते लट्। इति।

अथ कृदन्तप्रकरणम्

कृदन्तं विना तिङ्कविस्तद्विदतेन,
विना शाब्दिको व्याकृतिज्ञः कथं स्यात्।
गिरां देवतां प्राञ्जलिः सम्प्रणम्या-
ऽऽरभेतोऽधुनाहं कृदन्तं समासात्॥

धातुभ्यः प्रत्यययोगेन क्रियापदानि शब्दाश्च निर्मीयन्ते। तत्र तिङ्प्रत्यययोगेन क्रियापदानि (आख्यातानि) निष्पाद्यन्ते। कृत्प्रत्यय-योगेन च शब्दा व्युत्पाद्यन्ते। अनुपदमिह भवति पचतीत्यादीनि तिङ्प्रत्यययुक्तानि क्रियापदानि तिङन्तप्रकरणे विस्तरेण निर्दिष्टानि। अत्र कृत्प्रत्यययोगेन जायमानानां शब्दानां साधुत्वप्रकारमुपक्रमामः। सम्प्रति धातुभ्यः कृत्प्रत्यययोगेन स्वमनोऽनुरूपान् शब्दान्निर्माय 'कृत्-द्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञया तान् सुब्विभक्तियुक्तान् विदधतः पदधनिनः स्युरन्तेवासिनः। अस्तु—कृत्प्रत्यययोगेन (१) संज्ञा-शब्दाः (२) विशेषणशब्दाः (३) अव्ययशब्दाश्चेति त्रिविधाः शब्दाः

आविष्क्रियन्ते । तत्रोणादिप्रत्ययानां संज्ञानिर्माणे प्राधान्यम् । गच्छतीति गौरिति विग्रहेण गम्-धातोः डोप्रत्यये गोशब्दसिद्धिः । इत्यादि संज्ञाशब्दसाधुत्वप्रकारो ज्ञेयः । उणादिभिन्नानामन्येषां कृत्प्रत्ययानां विशेषणशब्दनिर्माणे प्राधान्यम् । अव्यय-शब्दास्तु स्वल्पा मान्तक्त्वान्तै ज्न्तप्रभृतयः कियन्त एव प्रादुर्भवन्ति । इत्येवं कृत्प्रत्ययाः स्वावान्तरभेदतोऽपि त्रिधैव विभक्ताः सन्ति । कियन्तः कृत्यसंज्ञकाः । कियन्त श्चोणादिसंज्ञकाः । तद्भिन्नाः सर्व एव कृत्संज्ञका इति । तत्रोणादिसंज्ञकास्तत्रैव प्रकरणे वक्ष्यन्ते । कृत्संज्ञका अपि विस्तीर्णा इति पश्चादेव नीरूपयिष्यन्ते । इह [सूचीकटाहन्यायेन] प्रथमं कृत्यप्रत्ययानाह—

ते च १ तव्यत् २ तव्य ३ अनियर् ४ केलिमर् ५ यत् ६ क्यप् ७ ण्यत् इति सप्तैव सन्ति । इमे सप्त तथान्ये क्त-खलर्थाश्च प्रत्यया अकर्मकधातुभ्यो भावे सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणि जायन्ते । यदा सकर्मकेभ्यस्ते प्रत्यया जायन्ते तदा ते विशेषणशब्दान् निर्मान्ति । यथा—'कर्तव्यं कर्म' इति । कुत्रचन कर्मवाचकक्रियाप्रधानिका अपि भवन्ति । यथा—त्वयेदं कर्तव्यम् । त्वया-गन्तव्यम् । भावे तु ते सर्वथा क्रियाकृत्यमेव निर्वहन्ति । यथा—'त्वया कर्तव्यपरेण भवितव्यम्' भाव्यम् वा । कृत्यप्रत्ययान्तशब्दानां सिद्धिप्रकारो यथा—त्वम् एधितुमर्हः शक्यो वा इति विग्रहे एध्-धातोः अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६९ शकि लिङ् च ३।३।१७० इति सूत्रद्वयबलात् अर्हार्थे शक्यार्थे वा कृत्याः ३।१।९५ (प्राङ्ण्वुलः) इति कृत्याधिकारे तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३।४।७० (भावकर्मणोः) इत्यनेन अकर्मतया भावेऽर्थे तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६ (धातोः इत्यर्थः) इति तव्यति तव्ये वा प्रत्यये 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः'

इतीटि एधितव्य इत्यस्य 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां 'ङ्याप्प्रातिपदिकाद्' इति सुपः प्राप्तौ [भावे औत्सर्गिकं क्लीबत्व मेकत्वञ्च] इति नियमादेकत्वे क्लीबत्वे च निपातिते सौ तस्यामि पूर्वरूपे एधितव्यम् त्वयेति भावार्थकप्रत्ययेन कर्तुरनुक्तत्वात् तत्र तृतीया। एवम् एधनीयम् त्वयेत्यादि। पठितुं योग्यम् = पठितव्यम्, पठनीयम् वा रस पुस्तकं श्रीकरुणापतिना इह सकर्मकतया कर्मणि तव्यादिषु कृतेषु कर्तुरनुक्तत्वात् तत्र तृतीया कर्मणश्चोक्तत्वात् तत्र प्रथमा ज्ञेया। कर्तुमर्हा कर्तव्या करणीया वा देशसेवा वागीश्वरविद्यालङ्कारेण। चेतुमर्हश्चेतव्यश्चयनीयो वा ग्रन्थराशिस्त्वयेत्यादि। भेत्तुं शक्या भिदेलिमाः सरला मयेति विग्रहे भिद् धातोः सकर्मकतया कर्मणि [केलिमर उपसंख्यानम्], इति वार्तिकबलात् केलिमर्प्रत्यये कित्वाद्गुणनिषेधे प्रातिपदिकतया स्वादौ जसि रूपसिद्धिः। एवम् पचेलिमा माषाः। पचेलिमम्मालूरफलम्। पचेलिमा शष्कुलीत्यादि। कृत्यलुटो बहुलम् ३।३।११३ "क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति।" इति बाहुल्येन कृत्यप्रत्यये स्नाति अनेनेति स्नानीयम् त्रिफलाचूर्णम्। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः। इत्यादि प्रयोगसिद्धिः। चेतुमर्हः शक्यो वा चेयः। इति विग्रहे चिधातोः अचो यत् ३।१।९७ (धातोः) इति यति गुणे चेय इत्यस्य प्रातिपदिकतया सौ सिद्धिः। चेया, चेयम्। जेयः, जेया, जेयम्। नेयः, नेया, नेयमित्यादि। दातुं योग्यः शक्यो वा देयः। इत्यत्र यति ईद्यति ६।४।६५ (आतः) इति धातोराकारस्येत्वे गुणे देय इति प्रातिपदिकात् स्वादौ देयः, देया, देयम्। एतुमर्हः शक्यो

वा इत्यः। इत्यत्र इधातोः एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ३।१।१०९ इति क्यपि कित्वाद्गुणाभावे इ+य इति जाते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१ इति तुकि प्रातिपदिकादिकार्य्ये इत्यः, इत्या, इत्यम्। एवम् स्तुत्यः शास्तुमर्हः शक्यो वा शिष्य इत्यत्र शास्धातोः क्यपि 'शास इदङ्हलोः' इति उपधाया इत्वे 'शासिवसि०' इति षत्वे प्रातिपदिकादिकार्य्ये शिष्यः शिष्या, शिष्यम्। कर्तुं योग्यः कार्य्यः। इत्यत्र कृधातोः ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४ इति ण्यति धातोः वृद्धौ प्रातिपदिकादिकार्य्ये कार्य्यः परोपकारः। कार्य्या राष्ट्रधर्मकथा। कार्य्यं कर्तव्यम् कर्म। एवम् हार्य्यः, हार्य्या, हार्य्यम्। वाह्यः, वाह्या, वाह्यम् इत्यादि। वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४ (अपवादः प्रत्ययः) इति नियमात् एकस्मादेव 'धातोस्तव्यदादयश्चत्वा-रोऽपि प्रत्यया भवन्ति। यथा—भवितव्यम्, भवनीयम्, भुवेलिमम्, भव्यम्। ओरावश्यके ३।१।१२५ (धातोः ण्यत्) इति ण्यति भाव्यम्। एतव्यम्, अयनीयम्, येलिमम्, इत्यम्। कर्तव्यम्, करणीयम्, क्रेलिमम्, कार्य्यम्। इति कृत्यप्रकरणम्। कृदन्तान्तर्गतम्।

करोतीति कारकः कारिका वेति विग्रहे कृ-धातोः कृदतिङ् ३।१।९३ (प्रत्ययः१) इति ण्वुलादिप्रत्ययानां कृत्सञ्ज्ञायाम्। कर्तरि कृत् ३।४।६७ (प्रत्ययः) इति कर्त्रर्थे ण्वुल्तृचौ ३।१।१३३ (धातोः कर्त्रर्थे) इति ण्वुल्प्रत्यये कृ+वु इत्यत्र युवोरनाकौ ७।१।१ इति वोः अकादेशे णित्वाद् अचोञ्णिति इति ऋकारस्य वृद्धौ कारक इत्यस्य प्रातिपदिकादिकार्य्ये कारकः, कारिका, कारकम्। तृचि तु कर्ता, कर्त्री, कर्तृ। एवम् भावकः भाविका, भावकम्। भविता, भवित्री, भवितृ। पाचकः, पाचिका, पाचकम्। दाधातोः ण्वुलि अनुबन्धनिवृत्तौ वोरकादेशे

आतो युक् चिण्कृतोः ३।३।१२८ (ण्विति) इति युगागमे प्रातिपदि-कादिकार्ये दायकः, दायिका, दायकम्। नन्दयतीति नन्दनः इत्यत्र नन्दधातोः नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४ इति ल्युप्रत्यये योरनादेशे प्रातिपदिकादिकार्ये नन्दनः, नन्दना, नन्दनम्। ग्रह्धातोः णिनि प्रत्यये ग्राही, ग्राहिणी, ग्राहि। पचतीति विग्रहे पचादित्वादचि सुपि। पचः, नदः, देवः टित्वनिपातनाद, ङीप् नदी। देवी,। इत्यादयो विशेष्यनिघ्नाः शब्दा ज्ञेयाः। लिखतीति लिखः। इत्यत्र लिख्-धातोः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३।१।१३५ (धातोः) इति कप्रत्यये कित्वाद् गुणाभावे प्रातिपदिकादिकार्ये लिखः, एवम् क्षिपः, बुधः, कृशः, ज्ञः, प्रियः, किरः। आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६ (धातोः कः) सुज्ञः, प्रदः सुस्थः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। इति विग्रहे कृधातोः कर्मण्यण् ३।२।१ (उपपदे धातोः) इति अणि वृद्धौ कार इति जाते ततः कर्तृकर्मणोः कृति इति कृद्योगेन कर्मणि षष्ठ्याम् कुम्भ ङस् कार इत्यत्र [गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् प्राक् सुबुत्पत्तेः] इति नियमात् सुबुत्पत्तेः पूर्वम् 'उपपदमतिङ्' इति समासे सुपो निवृत्तौ [एकदेशविकृतमनन्यवद्] इति न्यायात् समुदायात् सौ कुम्भकारः, भाष्यकारः, सूत्रकारः सृष्टिकारः, मालाकारः, नीतिकार इत्यादिः। गां ददातीति गोदः। इत्यत्र गाम् इति कर्मोपपदस्य दा-धातोः आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३ (कर्मणि) इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इति आलोपेन प्रत्यययोगे कृद्योगेन कर्मणि षष्ठ्याम् गो ङस् द इत्यत्र समासादिकार्ये गोदः कम्बलदः, जलदः। जनान् एजयतीति जनमेजयः। इत्यत्र एजि-धातोः एजेः खश् ३।२।२८ (कर्मणि) इति खशि धातोर्गुणे अयादेशे सुपो

निवृत्तौ जन+एजय इति जाते अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ६।३।६७ (खित्यनव्ययस्य) इति मुमागमे सुपि जनमेजयः। प्रियं वदतीति प्रियंवदः इत्यत्र प्रियवशे वदः खच् ३।२।३८ इति खचि मुमागमे 'नश्चापदान्तस्य झलि' अनुस्वारे प्रियंवदः, वशंवदः। सुष्टृणातीति सुशर्मा इत्यत्र शृ-धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५ (मनिन्क्वनिब्वनिब्विचः) इति मनिन् प्रत्यये नेड्वशि कृति ७।२।८ इति वलादीटो निषेधे गुणे सुशर्मन् इत्यतः प्रातिपदिकादिकार्ये सुशर्मा। प्रातरित्वा, रेट्, रोट्, सुगण्। भुवं बिभर्तीति भूभृत् इत्यत्र भृ-धातोः क्विप् च ३।२।७६ (सोपपदेभ्यः सर्वधातुभ्यः) इति क्विपि तस्य सर्वथा निवृत्तौ 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमे भूभृत्, वेदवित्, कर्मकृत्। उष्णं भोक्तुं शीलमस्यास्तीति उष्णभोजी। इत्यत्र भुज्-धातोः सुप्यजातौ-णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८ इति णिनिप्रत्यये उष्णभोजी। सरसि जातम् सरसिजम्। इत्यत्र जन्धातोः सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।९७ (भूते) इति डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे उपपदसमासे तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४ (सप्तम्या अलुक्) इति सप्तम्या अलुकि सरसिजेत्यस्य प्रातिपदिकादिकार्ये सरसिजम्। बाहुलकात् सरोजम्। न जातः अजः। इत्यत्र जन्-धातोः अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१ (जनेर्डः) इति डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे नञ्समासे 'नलोपो नञः' इति नलोपे अज इत्यतः प्रातिपदिकादिकार्ये अजः। पचतीति पचन् इत्यत्र पच्धातोः 'वर्तमानेलट्' इति लटि तस्य लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४ इति शत्रादेशे शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां शबागमे अनुबन्धनिवृत्तौ पच + अत् इति जाते पररूपैकादेशे पचत् इत्यतः प्रातिपदिकतया

स्वाद्युत्पत्तौ पचन्, पचन्ती, पचत् इत्यादि पदम्। एवं भवन्, भवन्ती, घ्नन्, (घ्नती)। सन् (सती) ब्रुवन् (ब्रुवती)। जुह्वत् (जुह्वती) जिह्रियत् (जिह्रियती) ददत् (ददती)। दिव्यन् (दिव्यन्ती)। सुन्वन् (सुन्वती) तुदन् (तुदन्ती तुदती)। रुन्धन् (रुन्धती) कुर्वन् (कुर्वती) क्रीणन् (क्रीणती) चोरयन् (चोरयन्ती) इत्यादि। आत्मनेपदे तु भाषते इति भाषमाण इत्यत्र भाष्धातोः लटः शानजादेशे तस्य शित्वात्सार्वधातुकतया शपि भाष + आन इति जाते आने मुक् ७।२।८२ (अदन्तस्य) इति कित्त्वात् भाषन्त्यावयवे मुकि अनुबन्धनिवृत्तौ णत्वे भाषमाण इत्यतः प्रातिपदिकतया स्वादौ भाषमाणः (भाषमाणा) इत्यादि। एवम् नयमानः। ईशानः। शयानः। ब्रुवाणः। ददानः। पद्यमानः। चिन्वानः। म्रियमाणः। रुन्धानः। कुर्वाणः। पुनानः। चोरयमाणः। बोभूयमानः। वेत्तीति विद्वन् इत्यत्र लटः शत्रादेशे तस्य च विदः शतुर्वसुः ७।१।३६ (वा) इति शतु र्वस्वादेशे वैकल्पिके विद्वस् इत्यस्य प्रातिपदिकतया सुपि विद्वान् (विदुषी) पक्षे विदन् (विदती) इत्यादि। भविष्यतीति भविष्यन् इत्यत्र तौ सत् ३।२।१।२७ इति शतृशानचोः सत्संज्ञकतया लृटः सद्वा ३।३।१४ इति परस्मैपदे शतरि भविष्यत्कालतया शपोऽपवादके स्यप्रत्यये आर्द्धधातुकत्वे च भविष्यदित्यस्य प्रातिपदिकतया सुपि भविष्यन् (भविष्यन्ती-ती) आत्मनेपदे भाषिष्यमाणः (भाषिष्यमाणा)। यक्ष्यमाणः (यक्ष्यमाणा) इत्यादि। अहम् अस्नासिषम् इति मया स्नातम्। इत्यत्र अकर्मकात् स्नाधातोः क्तक्तवतू निष्ठा १।१।२६ इति क्तक्तवत्वोः निष्ठासंज्ञकतया निष्ठा ३।२।१०२ (भूते धातोः) इति सूत्रेण 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति नियमात् भावे प्रत्यये। स्नात

इत्यस्मात् [भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च] इति नियमात् प्रातिपदिकतया क्लीबे सौ स्नातम् मयेत्यत्र कर्तर्यनभिहिते तृतीया। स ग्रन्थमपाठीत् इति तेन ग्रन्थः पठितः। इत्यत्र सकर्मकात् पठ्धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये आर्द्धधातुककृत्ये पठित इत्यतः सुपि पठितः । अत्र क्तप्रत्ययेन कर्मण उक्ततया तत्र प्रथमा कर्तुश्चानुक्तत्वात्तत्र तृतीया। कर्मणा क्तप्रत्ययान्तस्य सामानाधिकरण्येन पठितौ ग्रन्थौ। पठिता ग्रन्थाः। पठिता स्मृतिः। पठिते स्मृती। पठिताः स्मृतयः। पठितं पुस्तकम्। पठिते पुस्तके। पठितानि पुस्तकानि। एवम् लिखितः लिखिता लिखितम्। उक्तः शब्दः। उक्ता वाक्। उक्तम् वचः। कृतः कृता कृतम्। नीतः नीता नीतम्। धृतः धृता धृतम्। ऊढः ऊढा ऊढम्। स धर्ममभ्यधात् तेन धर्मोऽभिहितः। इत्यत्र अभिपूर्वकात् भाषणार्थात् धाधातोः कर्मणि क्तप्रत्यये दधातेर्हिः ७।४।४२ (तादौ किति) इति ह्यादेशे सुपि अभिहितः। (धर्मः) अभिहिता (स्मृतिः) अभिहितम् (पुराणम्) स ग्रन्थमदात् इति तेन ग्रन्थो दत्तः इत्यत्र दाधातोः क्तप्रत्यये दो दद् घोः ७।४।४६ (तादौ किति) इति ददादेशे चर्त्वे दत्त इत्यतः सुपि दत्तः ग्रन्थः। दत्ता गौः। दत्तम् पुस्तकम्। कियद्भ्यो धातुभ्यः कर्तर्यपि क्तप्रत्ययो जायते। यथा—स गङ्गामगमत् इति स गङ्गां गतः। अत्र गम्धातोः, गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३।४।७२ (कर्तरि चाद् भावकर्मणोः) इति कर्तरि क्ते 'अनुदात्तोपदेश०' इति मलोपे गत इत्यतः सुपि गतः स गङ्गाम्। अत्र कर्तुरुक्ततया तत्र प्रथमा कर्मणोऽनुक्तत्वात् तत्र द्वितीया। सा गता गङ्गाम्। तेन तया वा गता गङ्गा। तेन तया वा गतम्

एवम्-स प्राप्तः गङ्गाम्। सा प्राप्ता गङ्गाम्। तेन तया वा प्राप्ता गङ्गा। तेन तया वा प्राप्तम्। इत्यादि। अहम् अस्नासिषम् इत्यहं स्नातवान्। इत्यत्र स्नाधातोः 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे 'निष्ठा' इत्यनेन क्तवतुप्रत्यये अनुबन्धनिवृत्तौ 'स्नातवत्' इत्यस्मात्सुपि स्नातवान्। इह प्रत्ययेन कर्तुरुक्तत्वादहमिति कर्तरि प्रथमा तेन सह क्तवत्वन्तस्य सामानाधिकरण्येन आवां स्नातवन्तौ। वयं स्नातवन्तः। सा स्नातवती ते स्नातवत्यौ। ताः स्नातवत्यः। स ग्रन्थमपठत् इति स ग्रन्थं पठितवान्। इत्यत्र पठ्धातोः कर्तरि क्तवतौ इटि पठितवत् इत्यस्मात्सुपि पठितवान् इत्यादि। अत्र कर्मणोऽनुक्तत्वाद् ग्रन्थमिति द्वितीया कर्त्रा सह प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यात् सा ग्रन्थं पठितवतीत्यादि। एवम् उक्तवान् उक्तवती। लिखितवान् लिखितवती। अभिहितवान् (वती) दत्तवान् (वती) इत्यादि रूपं ज्ञेयम्। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२ शीर्णः शीर्णवान्। भिन्नः भिन्नवान्। संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः ८।२।४३ (निष्ठातो नः) द्राणः द्राणवान्। ग्लानः ग्लानवान् ल्वादिभ्यः ८।२।४४ (निष्ठातो नः) लूनः लूनवान् (लूनवती) ओदितश्च ८।२।४५ (निष्ठातो नः) भुग्नः भुग्नवान् (वती) शुषः कः ८।२।४६ (निष्ठातः) शुष्कः शुष्कवान् (वती) पचो वः ८।२।४७ (निष्ठातः) पक्वः पक्ववान् (वती) क्षायो मः ८।२।४८ (निष्ठातः) क्षामः क्षामवान् (वती) स तम् अबोभवत् इति तेन स भावितः। तं स भावितवान् वा। इति विग्रहे भावीति ण्यन्तात् क्ते क्तवतौ इटि निष्ठायां सेटि ६।४।५२ (णेर्लोपः) इति णिलोपे भावित भावितवत् इत्येताभ्यां सुपि भावितः भावितवान् वा। स्त्रीलिङ्गे

भाविता भावितवती । एवम् कारितः (ता) कारितवान् (तवती) पाठितः (ता) पाठितवान् (तवती) चिकीर्षतीति चिकीर्षुः । इति विग्रहे चिकीर्षधातोः सनाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८ इति उप्रत्यये 'अतो लोप' इति अलोपे स्वरयोगे चिकर्षु शब्दात् सुपि चिकीर्षुः पिपठिषुः, जिगमिषुः । इत्यादि । इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

अथोणादिप्रकरणम्

कृदन्त-शब्दा एव संस्कृतवाङ्मये बाहुल्येनोपलभ्यन्त इति कृत्प्रत्ययानां प्राधान्यम् । तत्राप्युणादिप्रत्ययानामतिविस्तारो विद्यते । उणादिप्रत्ययैरेव सर्वेषामेव संस्कृत-शब्दानां सिद्धिं पाणिनिमहर्षिः प्रतिज्ञातवान् इति किंवदन्तीह वैयाकरणेषु प्रसृताऽस्ति । तदनुरूपमेव मोहम्मदीयशासने कुत्रचित्कदाचित् कश्चित् 'मलक मियाँ मोलना' इत्यभिधानो मोहम्मदीयः कञ्चन वैयाकरणमभ्यधात् 'भवन्तो वैयाकरणाः सन्ति मन्नामसिद्धिं ब्रुवन्तु'। स च वैयाकरणः प्रौढपण्डित आसीत् इति अनुपदमेवाभ्यधात् । अहो तव नाम्नस्साधने तु नास्ति कोऽपि प्रयासः । केवलात् माधातुत एव 'डलक डियाँ डोलना' इत्युणादिप्रत्ययेषु कृतेषु अनुबन्धनिवृत्तौ डित्वाट्टिलोपे मकारस्य स्वरयोगे 'मलक मियाँ मोलना' इति सर्वशब्दसिद्धिर्भवति । इत्येवं सर्वविदितोऽस्ति महिमोणादिप्रत्ययानाम् शब्दसाधने । तत्प्रकारश्चेत्थम् —"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु । इति । कस्मिंश्चिदपि संज्ञाशब्दे प्रथमं धातुरूपमूहनीयम् । ततः प्रत्ययः ऊह्यः । गुणवृद्धियणट्टिलोपादिकार्यदृष्ट्या प्रत्ययेषु अनुबन्धा ऊहनीयाः । इतीमान्येवोणादिप्रकरणकृत्यानि सन्ति । यथा कारुः इति शिल्पिनः

-संज्ञा । तत्र 'कृ'-धातुर्ज्ञायते । 'उ'-प्रत्ययः प्रतीयते । वृद्धिकार्यवशात् प्रत्यये णित्वमनुमीयते । इत्यतश्च कृ + उण् = कारु प्रातिपदिकात् सुपि कारुः इति साधनप्रकारो ज्ञेयः । तथा च सूत्रम् उणादयो बहुलम् ३।३।१ अत्र बहुलग्रहणात् उणादिप्रत्ययानां लक्ष्यानुसारतो व्यवस्था ज्ञेया । तथाहि—साध्नोति परकार्यमिति साधुः । इत्यत्र साध्धातोः [कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्] इति उण् प्रत्यये साधुः । एवम् कारुः वायुः पायुः स्वादुः आशु (इत्यव्ययम्) रहधातोः राहुः । वसूधातोः वासुः । इत्यादिसंज्ञाशब्दा उणादिप्रकरणात्साध्याः । इत्युणादिः ।

अथोत्तरकृदन्तम्

भवनम् = भावः । इत्यत्र भूधातोः भावे ३।३।१८ (धातोर्घञ्) [सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भावः] इति घञि अनुबन्धनिवृत्तौ 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे भाव इत्यस्मात्सौ भावः । एवम् पाकः । हारः । भारः । इत्यादिः । चयनम् = चयः । इत्यत्र चिधातोः एरच् ३।३।५६ (धातोः) इत्यचि गुणे अयादेशे चयः । एवम् जयः । नयः । क्षयः । इत्यादिः । करणम् = करः । इत्यत्र कृधातोः ऋदोरप् ३।३।५७ (धातोः) इत्यपि गुणेन रपरे अकारे करः । एवम् गरः । हरः । शरः । भवः । लवः । स्तवः । धवः । इत्यादिः । वेपनम् = वेपथुः । इति टुवेपृ = कम्पने इति वप् धातोः ट्वितोऽथुच् ३।३।८९ इत्यथुचि वेपथुः । एवं श्वयथुः । वमथुः दवथुः भ्राजथुः । इत्यादिः । प्रधानम् = प्रधिः । इत्यत्र प्रपूर्वकात् धाधातोः उपसर्गे घोः किः ३।३।९२ इति किप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे प्रधिः । एवम् निधिः । विधिः । उपधिः । आधिः । व्याधिः । इत्यादि हरिवद्रूपम् । संशयः = संशीतिः इत्यत्र शोधातोः भावेऽर्थे स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४ इति क्तिनि क्तिन्यादगुणनिषेधे तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ७।२।९ (इण्न) इति इण्निषेधे संशीतिः । एवम् गतिः कृतिः धृतिः इत्यादि मतिवद्रूपम् । भेदनं = भिदा इत्यत्र भिद् धातोः षिद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ (स्त्रियाम्) इत्यङि टापि दीर्घे भिदा ।

एवम् त्रपा। कृपा। मृजेत्यादिः। पच् एव पचिः। पचतिर्वा इत्यत्र [इकश्तिपौ धातुनिर्देशे] इति इकि तिपि च प्रातिपदिकत्वात्सुपि पचिः पचतिः। इत्यादि हरिवद्रूपम्। नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४ ल्युट् च ३।३।११५ इत्यादिसूत्रैः भावेऽर्थे क्ते ल्युटि च हसितम् हसनम्। गतम् गमनम् इत्यादि प्रयोगसिद्धिः। रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति विग्रहे रम्धातोः हलश्च ३।३।१२१ (करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ्) इति घञि उपधावृद्धौ रामः रामावित्यादि रूपम्। दर्शनम्=द्रष्टुम्-इत्यत्र भविष्यतः तुमुन्प्रत्ययस्य मान्तकृत्त्वात् 'कृन्मेजन्तः' इति अव्ययतया [अव्ययकृतो भावे] इति वचनात् भावेऽर्थे दृश्धातोः तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३।३।१० (भविष्यति काले) इति तुमुनि अनुबन्धनिवृत्तौ 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इति मित्वाद् ऋकारस्यान्त्यावयवे अमि यणि शस्य षत्वे ष्टुत्वे द्रष्टुम् देवं याति। एवम् कर्तुम्। पठितुम्। सोढुम् इत्यादि। ण्वुलि तु दर्शकः कारक इत्यादि पूर्ववद्रूपम्। धातूनां लुट्लकारीयप्रथमपुरुषैकवचनरूपाण्येवेहोमन्तानि कृत्वा पाठ्यानि तथाहि—द्रष्टा द्रष्टुम्। गन्ता गन्तुम्। कर्ता कर्तुम्। पठिता पठितुम् इत्यादि। पूर्वम् भोजनम् पश्चाद् यानम् इत्यर्थे भुक्त्वा याति। अत्र भुज्धातोः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१ (धातोः क्त्वा) इति क्त्वा प्रत्यये कित्वाद् गुणनिषेधे कुत्वे भुक्त्वा इत्यत्र समागतस्य सुपः 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययत्वाल्लुकि भुक्त्वा शतपदं यायात्। शयित्वा पोषयेद्वपुः। अत्र शीधातोः क्त्वि इटि न क्त्वा सेट् १।२।१८ (कित्) इति कित्वनिषेधे गुणे अयादेशे सुपो लुकि शयित्वेत्यव्ययम्। पूर्वम् प्रकर्षेण करणम् पश्चाद् गमनम् इत्यर्थे प्रकृत्य गच्छति इत्यत्र प्रकृक्त्वेति स्थितौ 'कुगतिप्रादयः' इति समासे समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३७ इति क्त्वो ल्यबादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुकि प्रकृत्येत्यव्ययम्। पूर्वं भूयो भूयः स्मरन्ति पश्चात् हृष्यन्ति इत्यर्थे स्मृ-धातोः आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३।४।२२ (चात् क्त्वा) इति णमुलि

वृद्धौ स्मारमित्यस्याऽग्रदत्वात् सुपो लुकि 'नित्यवीप्सयोः' इति
मारं स्मारं महामण्डलेशं श्रीविद्यानन्दस्वामिनं हृष्यन्ति भक्ताः।
त्वा स्मृत्वा वा। चोरम् उच्चार्य आक्रोशति इत्यर्थे चोरमिति
उपपदे कृधातोः कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ३।४।२५ इति
अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ कारमित्यनेन सह चौरमित्यस्य
मतिङ्' इति समासे सुपो लुकि चौरकारमित्यत्र 'अरुर्द्विषदजन्तस्य
इति मुमागमे चौरङ्कारम् आक्रोशति। एवम् पितृङ्कारम् मातृङ्कारम्
रमाक्रोशतीत्यादि घृतमिव निहितम् इति घृतनिधायम्
घृतम् इति उपमाने उपपदे निपूर्वकात् धा-धातोः
ने कर्मणि च ३।४।४५ (धातोर्णमुल् कर्त्तरि) इति णमुलि
धनिवृत्तौ 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमे निधायमिति
पश्चाद् घृतम् इत्यनेन सह उपपदमतिङ्' इति समासे सुपो लुकि
धायमिति जाते कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६ इति
तीत्यस्यानुप्रयोगे घृतनिधायं निदधाति (जलम्) एवम् विद्युत्-
द्रनष्टः। गर्दभताडं ताडयति। भारवाहिवाहं वहति। अश्वचालं
। गजगामं गच्छति। मन्थरसारं सरति। कोकिलरावं रौति। इत्यादयः
ा ज्ञेयाः। इति कृदन्तप्रकरणम्। समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

जायुपेते किल पाणिनीयके 'प्रबोधचन्द्रे' सुरगीर्नभस्तले।
दीपिका व्याकृतिजा लयं व्रजेत् समाजतः संस्कृतसेविनां द्रुतम्।

ति श्रीसैमधरिणा शाण्डिल्येन महामहाध्यापकेन व्याख्यानवागी-
शेन पण्डितराजेन श्रीगोपालशास्त्रिणा दर्शनकेशरिणा निर्मिते
पाणिनीयप्रबोधे उत्तरार्द्धः समाप्तः। सम्पूर्णश्चायं ग्रन्थः।

शुभं भूयात्

सन्तः समभ्यर्थ्यन्ते

'मनसि वचसि कृत्ये पुण्यपीयूषपूर्णा-

स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्य-

न्निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्त'

शृण्वन्तु सर्वे विद्वांसः सन्तः सहृदयाश्च ये ।

मया दत्तावधानेन मालवीयानुशासनात्

संक्षिप्तं शब्दशास्त्रं यत्सुधियां पुरतोऽर्पितम् ।

प्रसारयन्तु ते सर्वे ये हि राष्ट्रहितैषिणः

संस्कृता कठिना भाषा मिथ्येयं जनधारणाम् ।

दर्शयन्तु पुरस्कृत्य 'पाणिनीयप्रबोधकम्'

'गोपालशास्त्रिणा' शाब्दे शास्त्रे सम्प्रति दुर्गमे ।

सोपानपङ्क्ती रचिताः स्वारोहन्तु सुबुद्धयः

स्वल्पप्रयासतो भूत्वा शाब्दिकयो बालबालिकाः ।

रत्नान्याचिनुयुर्यस्माद्देवभाषामहार्णवात्

"वैज्ञानिकेन विधिना विविधैः प्रयत्नैः ।

पूर्णोपकारमनसा मुनिना कृतो यः ।

सूत्रक्रमः स कमनीयतमोऽपि लोके ।

हा साम्प्रतं पठनपाठनतो निरस्तः ॥"

इत्यादि बहुशाऽवोचन्मनीषी 'हरिशङ्करः' ।

व्याकृतेः शिक्षणं सम्यक् परिष्कुर्वन् स्वयंप्रभः ॥

'श्रीकान्तकृष्ण' वर्णी यो ह्यग्रो देवगिरोऽग्रये ।

भारतीयो राष्ट्रपती 'राजेन्द्रश्चापि' तादृशः ॥

स्वतन्त्रे भारते सन्ति यतयोऽन्ये मनीषिणः ।

तात्पर्यं मे समीहन्ते संस्कृताऽध्यापनेऽधुना ॥